

FOZI LÁSZLÓ

NÉMETH LÁSZLÓ A TANU ELŐTT

/Bölcsészdoktori értekezés/

Témavezető: Dr. Illé Mihály

egyetemi docens

Magyar Irodalomtörténeti Intézet

József Attila Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

1980

BEVEZETÉS

A Németh László-i életmű megítélése körül kibontakozó viták nyilvánvalóvá tették, hogy ezt a több korszakra, s a korszakokon belül különböző tájékozódási irányokra tagolódó életművet csak egységében szabad szemlélni. A gondolkodó irodalmi, történelmi, természettudományos tájékozódása és a szépirodalmi műfajai, a regények, drámák, elbeszélések, önéletrajzi írások kiegészítik egymást: együttesen határozzák meg az életmű jellegét, ahogyan együttesen teremtették meg az írói-gondolkodói világ művekben történő kivetődésének lehetőségét is. Az életmű egységességét az egyes műfajok, művek funkciója, a műveket összefogó motívumok sora meggyőzően bizonyítja. Az egységesség kapcsán mégsem csak arról van szó, hogy az egyes időszakok alkotásai /legyenek azok regények, drámák vagy tanulmányok/ azonos világról, gondoskodásról tanuskodnak, hanem sokkalta inkább arról, hogy az életmű egységének mutatói maguk is következményei a Németh László-i gondolkodás egységének. A műfajok, művek egymáshoz való viszonyának tisztázása mellett így a művek és a műveket író Németh László kapcsolatára is érdemes figyelni. Igaz, a művek elszakadnak az írótól, objektiválódnak, de azok a művekben teremtett alakok, motívumok hatalmas rendszerének változása révén mégis az íróról beszélnek. Németh László művének súlyát és értékét - akárcsak Tolstojnál - egyéniségének a méretei adják. Élete és műve az alkati meghatározottságot hirdeti, de nála, aki a művekben önmagát teremtette meg s önmagát győzte le, ez mégsem jelenti az énbe való bezártságot. Nem lehet elfelejteni a

fiatal Németh László Ortega-val vitatkozó, feladatot kereső hitvallását: "A jelen az ember drága kincse. Drága, mint a szabad-akarat. Legnagyobb erőnkől, az erőfeszítés érdekességéről mondunk le, ha a jelent odaajándékozuk a történelem távlatának. Praesens perfectumban nem lehet nagy dolgot csinálni ... A jelenben lelkesedéshez keressük rőzsét, erőim áttöréséhez rést. A jelent azért figyelem, hogy hozzáadhassam magam, személyes bátorsággal¹ eldöntsem a csatát ." Azt mutatja ez, hogy a Németh László-i életmű a kor szintjén bontakozott ki, s a művek között az önmaga kérdéseire fordított huszadik századi európai és magyar "jelen" teremt folytonosságot. Regényei, drámái, esszéi - végsősoron az alkotói egyéniség változásai révén - így vallanak arról az időszakról, melyben Németh László a maga "emberi színjátékát" élte. Ugyanezt az ívet követi az a gondolkodói törekvés is, mellyel Németh az örök emberi kérdések és a helyes emberi élet törvényeit akarta biztos rendbe fogni. Ez a rendszer nem állt össze Németh gondolkodásában - a huszadik században talán ez a rendszer nem is jöhet létre - de mivel az emberre, az ember lehetőségeire kérdezett rá, válaszaiban a kor változásait is kifejezi. Az író-gondolkodó Németh László a pillanatnyi létérzékelés és az írói alkat összefüggéseinek ábrázolását teremtette meg a műveiben. Kora valóságából számára mindig az birt fontossággal, amivel kapcsolatba tudott kerülni; ami kérdéseit is meghatározta, s miközben kérdései átalakultak, érzékelte kora változásait is.

Összetett és a belső kohéziós erőt tekintve öntörvényű világ Németh László világa, legfőbb meghatározója mégis a személyiségbe beépülő külső világ.

Az életmű egységessége így nem a statikusságot jelenti, hanem az állandóság mellett a változást, átalakulást is: "Az életmű egy pillanatra sem merevedett a befejezettség dogmájává, természetese a mindvégig formálódó aktivitás, átrendeződés, alakulás; megújulás a folytonosságban."²

A változás mindig a kor, a világ változásainak következtében történik. De úgy, hogy csak a gondolatok, a művek változásaira; a Németh László-i világ változásaira figyelhetünk. Gondolkodása meglévő elemeihez nyúl vissza mindig, azoknak újabb a újabb részét helyezi előtérbe. Az életmű egészére érvényes Gulyás Pál megállapítása: "Korántsem szabad azonban azt hinni, hogy most már teljesen szembefordul múltjával ... Csupán kiválogatja belőle az új állásfoglalásának megfelelő elemeket - ezeket aláhuzza, hogy a többiek - az ellentétesek - elhalványodjanak."³ Mégis hatalmas az az iv, amely Németh pályájának szélső pontjait összeköti...

A Németh László-i gondolkodás a Tanuban érte el teljességét: a gondolkodói irányok és a szépirói lét egymásmellettiisége, a szemlélet teljessége, a korral szembeforduló magatartás meghirdetése, a szemlélet és a magatartás egysége, a gondolatosság rétegezethege egyaránt jelzi ezt.

A későbbi időszakokban - formát és tartalmat váltva -

ez a teljesség őrződik az Utolsó kísérletben, a II. világháboru előtti Kisebbségben-időszakban, aztán a tájékozódás új hullámában - a történelem alakulásával is számot vetve - a vásárhelyi korszakban. A sajókói időszak az ötvenes évek megrázkódtatása után - Németh hallgatása ekkor is író és kora kapcsolatát magyarázza - mintegy az életmű késleltetett lezárásaként a vásárhelyi korszak folytatása: az író és a világ közötti harmónia megfogalmazása. A korai évektől Németh következetesen jut el európaiságot és magyarságot együttesen vállaló, az emberiségre nyitott programjáiig, amelyet a sajókói korszak művei: regényben az Irgalom, drámában a Nagy család, tanulmányban A "vallásos" nevelésről szóló írás fogalmazott meg. S közben, a következetesség ellenére a változatok gazdagsága, a tájékozódás új hullámai, a részek uralma az egész fölött...

Németh pályáján valamennyi korszaknak megvan - a szépírói művek és esszék esztétikai, gondolati értékén túl - a maga sajátossága. A Tanú a tájékozódás és a rendezés folyóirata. Látezőlag tagadja ezt a Kisebbségben-időszak kapkodása. De ennek is megvan a maga értéke: író és népe azonosulása, a nemzeti kiutkeresés vállalása. Vásárhely máig sugárzó példa: a megújulást, a magyarság történelmi jelentőségű lehetőségeinek a felismerését mutatja. Németh a periférián is a kort érzékelte, a távlatot, a beavatkozás lehetőségét kereste. A harmónia időszaka ez: írói és tanári munkában az írói, emberi nagyság megvalósítása, a megtaláltnak vélt élet-

elvek elrendeződése. Ezt követi az ötvenes évek heroizmusa. Kényszerűségből magára vállalt hőiesesség ez: a mindennapokkal való számvetést is megkövetelte az író-tól, de gondolkodói rendszere öszefoglalását is /Megmentett gondolatok/.

A sajkódi korszak - a heroizmus tagadásaként - az önmaga életét betöltő ember társadalmi létben megtalált idilljének a hirdetése. Az azt követő évek, ezeket az Utolsó széttekintés című kötet írásai emelik magára, a műben kivivott harmóniával, világlátással, belátással az emberi életben való feloldódást mutatják.

De mi a szerepe a Tanut megelőző időszaknak? Ez a pályaszakasz - ha a fiatalkori éveit pályaszakasznak lehet nevezni - az életmű jellegzetességeinek kialakulását mutatja, a sajátos Németh László-i világ kiépülését. Azt, ahogyan a fiatal Németh László megtalálja önmaga számára a kor szerinti életet s az írói ábrázolás rá jellemző módját. Alapozó időszak, így az életmű megértésének kulcsát is jelenti.

Németh - visszatekintve a Tanut megelőző évekre - egysegesnek tartotta ezt az időszakot, a képzülődés éveinek. De ezen az egysegesnek tekintett pályaszakaszon belül is különböző, egymásra épülő szakaszok ismerhetők fel. A kezdetet itt az eszmélés, az önmagára döbbenés jelenti. Ez együtt jár a korai irodalmi próbálkozásokkal is. Valójában a Tanácsköztársaság bukása utáni évek - 1923-ig - voltak azok, amelyek a maguk válságával, utkeresésével Németh Lászlóban megértették az író-t.

Akkor is, ha ez akkor még nem járt együtt jelentős művekkel. Az éles cezurát itt a Horvátné meghal sikere, a Nyugat novellapályázatának megnyerése jelenti. De ifjúsága utkeresését folytatja az 1925 decemberétől 1928 közepéig tartó időszakban is. Az érvényesülés módját keresi ekkor is, de most már az irodalom, az irodalmi élet területén. A változást - 1928 közepétől - az Emberi színjáték, s az azt körülvevő tanulmányok mutatják. Németh most tér vissza 1923 előtti önmagához, kérdéseit - s ezzel személyiségét - ekkor emeli először műbe. Az Emberi színjáték így fontosabb a Németh László-i mű kialakulásában, mint a szerencsésnek mondható irodalmi felfedeztetés. Önmagát fedezte fel az Emberi színjáték írásakor, ifjúsága regényét írta. A következő szakasz a Színjáték lezárása utántól, 1929 végétől, 1930 elejétől az azt követő év végéig tart. A szellem embere kifejezéssel jellemezhetjük leginkább ezt az időszakot. A kifejezést Németh használta, vele a kor által rákényszerített magatartást jelölte. Németh a szellem emberként fordult szembe korával, a szellem területére huzódott vissza. A kifejezés ugyanakkor utal arra is, ahogy az Új enciklopédiát hirdető Németh a tudomány, a szellem szétaprózottsága ellen küzd.

Ezt az időszakot a Gyászt eredményező rövid, szépirói pályaszakasz követi. Ez már a Tanut készíti elő: a szellem emberének állásfoglalása és a szépirói művet tápláló indulat a Tanuban kapcsolódik majd egymáshoz.

A korai, pályakezdő időszakból azt az erőfeszítést érdemes kiemelnünk, amellyel Németh az Emberi színjáték

és a Gyász írói, majd a Tanu gondolkodói szintjére jutott. Ezt kísérte a folytonos tájékozódás szükségességének felismerése, európaiság és magyarság szintézisének keresése. Itt figyelhetjük meg a Németh László-i világ kialakulását is, ezt követve, a külső világ változásait figyelembe véve, annak az írói világgal való találkozását figyelve, az életművet modellszerűen is tanulmányozhatjuk...

Egyetlen életútun belül is a választható, azonosulással bíró értékek sora. Mégis hiba lenne az életmű egyik-másik korszakát a többi fölé emelni. Ennek az életnek a legfőbb értéke az, hogy a megújulás a korai eszméléstől a haláláig tartott. Németh László nem egy, hanem négy Tanut hozott létre: a harmincas évek után Vásárhelyen, aztán a Megmentett gondolatokban és végül Sajkódon. A köztük lévő folytonosság, ami a pálya messzire magasló pontjait a köztük lévő műveket egymáshoz kapcsolja, kiemelkedőbb, mint bármiféle írói-gondolkodói magaslat. Az életmű egésze Németh László négy évtizednyi útját példázza, ez pedig a gondolkodó ember lehetőségeit mutatja...

Az életmű sajátossága természetesen a megközelítés módját is meghatározza. Ezt az életművet egységes szempontok alapján, a szerteágazó területek kapcsolódását figyelembe véve lehet csak vizsgálni. Am az is természetes, hogy a részfeladatok elvégzését szolgáló dolgozatok csak a résznek az egészhez való viszonyítását végezhetik el. Dolgozatomban ezért több a szokásosnál a

más művekre, időszakokra való utalás. De a Tanu előtti pályaszakas feldolgozása így sem lehet teljes. A dolgozat írásakor számos olyan kérdéskörrel találkoztam, amelyeknek tisztázása újabb források bevonását igényelné. Ezek megismerése pontosabbá tehetné a dolgozatban megrajzolt képet is.

ÁLOMVILÁG: ÉLMÉNY ÉS ELZÁRKÓZÁS

I.

Az íróvá-gondolkodóvá válás útjának követése nehezen megoldható feladat elé állítja az életmű vizsgálóját. A regények, drámák motivumainak kutatója nyilván a fiatalkori környezet szerepét emelné ki, s a visszaemlékezésekből, önéletrajzi írásokból kibontakozó képet vetné össze a művek világával. Az író viszont az alkotói folyamat kettősségéről beszél: az emlékezetről és a képzeletről. Ennek megfelelően a Németh László-i mű is két rétegből áll. A külsőből, amely a valóság érzését kelti fel, és a belsőből, amely a mű egységét biztosítja. A külső az emlékezet teremtménye, az író által megismert világ felidézése. A belső a képzeleté. Ez a kettősség végigvonul a művek egészen, s jelzi: a fiatal Németh Lászlónál sem elégedhetünk meg csupán a külső világ felidézésével.

Németh László 1925 előtti korszakát - az eszmélkedés időszakát - első megközelítésre a későbbi korszakok teszik érdekessé. Szinte az egész életmű kérdései megtalálhatók itt. Izgalmas feladat az egyes motivumok, gondolatok visszavezetése erre az időszakra. Ám ezek legtöbbször csak azért tűnnek fel, mert később hangsúlyosabban is megfogalmazódtak. Ugyanakkor ennek a szakasznak önmagában is megvan az értéke - az író visszaemlékezései ezt jól mutatják. Ezért az egyszerűség és a folyamatosság, az állandóság és az átalakulás; az életben megmutatkozó teljesség és a művekben majdan megje-

lenő sajátosságok számbavételét igényli ez a pályaszakaszc is.

Németh László fiatalkorában az élményeknek, mozgásoknak, változásoknak sokasága a meglepő. Különösen így van, ha ezt az időszakot a későbbi pályaszakaszokkal vetjük össze. Magyarázatát is találjuk ennek a gazdagságnak: a századelő Magyarországának fejlődése, a fejlődés ellentmondásai, az első világháború eseményei éppúgy hozzátartoznak Németh László fiatallágához, mint a család költözései, a kettőse - városi és falusi - eredet. Németh fiatalon is nemzedéke sorát élte, azért a nemzedékét, melyet később ő igyekezett egybefogni, s melynek az első világháború előtti-utáni évek a maguk történelmi kataklizmáival a pálya egészét meghatározó tapasztalatokat adták. Ez a nemzedék a maga sokszínűségében is a magyarságot képviselte: Tamási Árontól Veres Péterig és Szabó Pálíg. Összefoglalónak ketten ezülettek a nemzedékben: Németh László és Illyés Gyula. Illyés a pusztáról indulva jutott Pestre és Párizsba, hogy onnét a pusztára térjen vissza. Németh Nagybányán látta meg a világot, előbb Pestre került, aztán a választott szülőföldre, apja falujába, Szilasbalháusra, a mai Mezőszilasra. A kettőesség: Pest és Szilas változása mellett más eseményei is vannak a korai éveknek. Pestre Szolnokon keresztül kerülnek, hogy aztán a pesti világban vándoroljanak. 11 évesen apja diákjaival együtt kirándul a Felvidékre, aztán az Al-Dunán vesz részt hajókiránduláson. Az első világháború kitöréséről Velencében értesülnek. Apja - népfelkelő hadnagyként - jószerivel innét megy a háborúba.

A háborút apja kálváriáján keresztül ismeri meg. Térképen követte apja vándorlását, amíg az fogságba nem esett. /1915. február 1./ Anyja ekkor önkéntes betegápolóként dolgozott.

A háboru kitörésével neveltetése - tulajdonképpen anyja és apja osztozkodása az egyedüli fiun - befejeződött. A fiatal Németh László életében ekkor válik fontossá az iskola és Szilas, ahol a szünidőket tölti. 1916-ban a Bulyovszky utcai iskolában a fiatal Pintér Jenő lett a magyartanára. "Az új magyar irodalom iránt ő keltette fel bennem az első gyanút" - írja Németh. Az első Ady-sort is tőle hallja: "Góg és Magóg fia vagyok én."¹ Babiteről és Kassákról is Pintér beszél nekik. De Németh ekkor még Herczeg Ferencre figyel: "A háboru el is nyomta a Nyugat hatását; Ady életrajzából látjuk, mennyit szenvedett emiatt. Az első írásaiban sincs semmi nyomuk a kortárs költőknek."²

Verset már azelőtt is írt, de az irodalommal mégis ez az első komolyabb kapcsolata. Ez erősödik majd fel a Toldy-reálban, apja iskolájában, ahová 1917-ben került át. Itt Pintér Jenő helyét is új eszménykép foglalja el: Jánosai Béla. Németh részt vesz az önképzőkör munkájában, s rengeteget olvas. 1918-tól pedig ír is, verseket, színműveket, novellákat. Első nagy írói rohama Szilasra éri. Ide még az iskolai szünidő előtt tüdőbetegsége miatt került. Barátaival - osztálytársaival - Oszoly Kálmánnal, Fényes Ivánnal valóságos irodalmi levelezést folytat. 1918 nyarán szülővárosában, Nagybányán vendégeskedik.

Az utolsón, mikor még ott lehetett. Itt Elek Artur antológiáját olvassa: "... Adynak öt-hat verse volt benne: az Elillant évek szőlőhegyén, a Szeretném, ha szeretnének; Babbitól a Sugár, a Danaidák. A legjobban azonban ekkor még Az én menyasszonyom fogott meg..."³

Itt ír is, aztán hazatérve már 1918 végén - könyveket vásárol. Anyja eladta a Bajnok utcai házat, annak az árából futotta: "Kiindulópontom persze a Nyugat volt. Ami abból nagynak látszott: azt én mind beszereztem. Olyasformán vettem a könyvet, mint a mai fiatalság a népi irodalmat. A Nyugat címlapján látható munkatársaktól most már mindtől volt könyvem..."⁴

Könyveinek, olvasmányainak leírása az önéletrajzban egy oldalt tesz ki. Az ekkori lázas olvasás jelentőségét később így összegezte: "Ezt a történelmi látómezőt, melyet sok ember összetéveszt a műveltséggel, holott csak szerve annak, én ekkortájt hevenyésztem össze, a tájékozódás egyetlen rohamában. Azóta már csak részlettanulmányokkal, emberekkel és korokkal foglalkoztam."⁵

1918 nyarán ismerkedett meg Démez Ellával. Gödöllőre Ellának családjához még a Tanácsköztársaság idején is kijárt, kapcsolatuk szorosabbá mégiscsak újbóli találkozásuk - 1923 - után válik.

1919 januárjában Németh részt vesz Ady temetésén. Ekkor már olvasta verseit. "A házpénzen vett új köteteim közt volt egy zöld fűdeles, fekete szélű: A halottak élén. Ennél csodálatosabb verskötet az én kezemben nem volt azóta sem. Éveket, egy életet lehetett vándorolni

benne, s még mindig maradt "ráismerni" való. Már nem is egy író könyve; egy sötétebb, bujább, ezilasi kert."⁶

Németh osztálytársaival figyelte a hatalmas tömeget: "a temetésből nekünk csak a szobrot, a lépcsőket megszálló tömeg látványa jutott. Egy magas ur egy lefátyolozott hölgynek tört utat. Helyet kérek az özvegynek, mondta. Tíz év múlva jöttem rá, hogy Hatvany Lajos volt."⁷

Ekkor még azt sem sejtette, hogy a temetésre kirendelt diákok, vagy a frontról hazatérő katonák között a nemzedék más írói, Illyés Gyula és Fábry Zoltán is ott voltak. Bizonyára maguk is meglepődtek volna, ha a későbbi nemzedék tagjait a véletlen szeszélye ekkor egymás mellé sodorja.

Pedig Németh ekkor már - ha magányosan is - a nemzedék útját járta. Az első világháború élménye, Ady hatása, a forradalmak időszaka, Trianon határozta meg látásmódját. 1919. március 15-én iskolája szónoka. Az egész világot "egybeháhlózó nemzetköziségről" beszélt: "Március tizenöt és Petőfi ezt jelenti; a magyarság új tüzfészske akar lenni a kulturának, s önkéntes tag ebben a nemzetköziségben."⁸

Beszédet mond május 1-én is: vállalta a kommunistaságot, de ez nála erősen irodalmi színezetű volt: "A Nyugat írói - én azt hittem legalább - kommunisták, nekem is ki kellett tartanom mellette, ha kollégáim szembe fordulnak is vele."⁹

A diák-direktórium elnöke volt, részt vett a budapesti direktórium elnökök tanácskozásán is. Innét a szóvivőre,

Ignotus Pálra emlékezik. Májusban vette meg Szabó Dezső Elsodort faluját, nyáron már Szilasra van. A faluban nem találja helyét, figyeli az eseményeket. Innét ered Akasztófavirág című regényének témája. Juniában tér vissza Pestre, innét Gödöllőre gyalogol - Ellához.

Az ellenforradalom idején igazoltatásnak vetik alá, érettségi vizsgát is csak ezek után tehet. Az iskolai értesítő szerint Németh 1918 szeptember 25-27-én érettségizett, jeles eredménnyel.¹⁰ Utána újra Szilasra megy. Olvas, ír, tanul: a bölcsészkarra készül. Az egyetemre 1920 márciusában kerül, magyar-francia szakos hallgató.

Az 1919 utáni évek alapvető fontosságúak Németh fejlődésében. A forradalmi időszak végét Trianont "összeomlásnak" látja; s ezt az összeomlást önmaga is átéli. Unéletrajzában írja: "Az én életem a kommünt követő két- három évben volt a legnagyobb nyomás alatt. Mintha csak szándékosan húzott volna rá újabb és újabb pontokat egy láthatatlan hatalom, amely ezzel a mindenfelől összesnyomott, vastérbe zárt lélekkel akart kísérletezni."¹¹ A forradalmi időkben az "idők huzatával" lépett, az ellenforradalom győzelmének idején magára maradt: "a magam mélységeiben, rigolyáiban - a történelem tartalékaiban merít a jövő helyett."¹²

Élete nagy tanuló-korszaka ez: a Twist Olivért olvassa angolul, "előtt Dantét betűztem Babitscsal; aztán Anicist. Ami latin és francia könyvem volt, azt is magam alá szedtem: ekkor olvastam el az Athalie-t, Ether-t, Cid-et, és Horace-t végig. Volt egy görög Odüsszeiám is /nyelvszakból megkivázták a görög érettségit/, az első

ének nagy részét kívülről tudtam, de hogy a nyelvtant miből tanultam hozzá: arra nem emlékszem." ¹³

A tanulás, a készülődés - az egyetem alatt is - tragikus látásmóddal járt együtt. A történelmi katasztrófák mellé a családi bajok társultak. Apja, aki ekkor magasztosul eszményképpé, még mindig hadifogságban van, otthon pedig anyja kalandját figyeli. Nehezen irt erről: "Ha elhallgatom, nem lesz teljes a fájdalom kohója, amelyben a "tehetség" készült; ha megírom: védtelen öreg embereket bolygatok meg vele..."¹⁴.

Érzékenysége, a férfivá érés pedig a pubertás kori zavarokat erősíti fel. A Rózsa utcai bordélyban érzi először: "...ez a két elem: ami bennem volt, és ami ebben a lányban, nem volt elegyíthető semmiképpen."¹⁵ Ekkor fordul először a görög világhoz, amely "sokféle normát állított föl a sokféle ember számára."¹⁶

Az önmagát kereső fiu képe valóban ijesztő lehetett: "Az utcán menet sokszor belenéztem a kirekatokba. Ez az árnykép a legvilágosabb emlékem magamról azokból az osztendőkből. A csukaszürke bekecs alól, amely a combom közepéig ért, hosszú, előreálló, roggyantforma térd küzdi magát a merev talpeken előre felé a világba. Ugy éreztem, hogy senki sem járt a városban ilyen térdéken, mint én. A gyűrött kalap alól, vagy mikor hajdonfőtt jártam, a nyakamba nőtt haj alól, egy fel-dult, árokkal teli, sápadt, e nézetem szerint degenerált arc nézett rám, melynél elárvultabbat már nehéz lenne elképzelni" - írja.¹⁷

Ezzel az önmagát kutató állapottal, tragikus látásmóddal magyarázza öngyilkossági kísérletét is /1919 ősz/. Az orvoskarra való átiratkozásban is közrejátszhatott a leírt állapot /1920. április/. Ez viszont tovább erősítette az önmagát kutató hajlamot: "Természetesen nemcsak a mások élettani horoszkópja izgatott ennyire, hanem a magamé is. Nem rejtélyes hullámok keltek-e föl ezekből a mirigyekből, s sem egy ilyen hullám át nem csapása volt a baj nálam is?" - írja.¹⁸

Megszenvedett életszakasz volt Németh Lászlónál az 1919-23 közötti. A tehetség kialakulását mégis ezek az évek segítették: "...akármilyen nyomorult voltam ekkortájt, az, amit a tehetségemnek lehet nevezni, most készült el. Mintha ezeknek az éveknek a nyomása kellett volna hozzá, hogy összesajtoldjék."¹⁹

Keveset írt ekkor, mégis az írásra való készülődés újabb szakaszát jelenti ez a pár év. Nem a művei nagyok, de most talál rá élete alapkérdéseire.

Németh László apja 1921 novemberében tért vissza a hadifogságból, az ezt követő évben Németh megismeri az Emberi színjátékban is szereplő Nagy Balázst. Az ő hatásuk, aztán találkozása Ellával - 1923-ban - fokozatosan összekapcsolják az életbe a fiatal Németh Lászlót. 1924 februárjában a Démusz család Győrből Pestre költözik, s ezzel új szakasz kezdődik Németh életében is: "Majdnem két év telt el, hogy Ellával Pestre jöttök, a házasságkötésünkig, s én, aki ha csak sejtettem is, de teljes feszültséggel dolgozó

író s gondolkozó voltam ... két évre elfelejtettem nemcsak a királydrámákat, de egész írói s gondolkozói problémáimat."²⁰

Ella és a vizsgák, a helykeresés jelenti számukra az 1924-25-ös évet. Németh közben orvosi tanulmányt is ír: Új szempontok a status praesens felvételében. Irodalmi tanulmánya: Az Ady-vers genezise. Ezt és a Horváthné meghal című novellát beküldi a Nyugat pályázatára. A novellával megnyeri a pályázatot: a Nyugat - ahogyan Németh később írta - "íróvá avatja."

II.

Németh László az őt körülvevő világban először apjára és anyjára figyelt fel. A természetes kötődésen kívül a korán jelentkező önelemző hajlam is erre kényszerítette. "Az én eszmélésem valóban azzal kezdődik, hogy az ő meg hasonlításukból próbálok lelket csinálni magamnak"²¹ - írja.

Önmaga megteremtésének alapja az anyai-apai örökség tisztázása. Hatásuk természetes - de Némethnél a hatás és annak magyarázata túllép a természetességen: gondolatvilágot, műveket, motívumokat meghatározó sajátossággá válik.

Anyja és apja eltérő tulajdonságokat vitt a házasságukba. Apja, Németh József, a Szilasbalhásról elezármaszott parasztfiu, történelem - földrajz szakos tanár.

"Ez a szőke bakonportos, vékony bajsú fiatalember az első tanult ember volt beláthatatlan számu elődei közül." ²² Taníttatásában, ahogyan Németh írja a családi politikának is része volt. A család a birtok aprózódására figyelt: "A Németh család is négy lányon adott túl potom huszonöt holddal; a kisebbik fiúnál kapóra jött, hogy esze volt." ²³

Németh József az egyetem elvégzése után 1897 szeptemberében Nagybányára került helyettes tanárnak. 1899-ben ki-nevezik rendes tanárnak, s ebben az évben meg is házasodott. Feleségét, Gaál Vilmát Szilasbalháson ismerte meg: a budai lány rokonainál járt Szilascon.

Németh Józsefben megvolt a gyökeret eresztő hajlam. Szerethette is Nagybányát: a "társadalmi élet" legkedveltebb egyénisége volt. Részt vett a helyi kulturális életben. Alapítótagja a nagybányai muzeumnak, előadásokat tartott, írásai jelentek meg a helyi lapban, értékezései az iskolai értesítőben. Tanítványai is ragaszkodtak hozzá: "Németh József tanárom ténykedését mindenképpen az oktatás utolérhetetlen remeklésének becsülöm magamban. Igenis meg mertem törni a merev, bürokratikus tanítási módszert, és a célt nézve egyénileg mertem kezelni tanítványait" - írja róla a tanárai szeretetével nem vádolható Tersánszky József Jenő. ²⁴

Tersánszky elmondja azt is, hogy mikor a Magyarok története című könyvét írta, egyetlen segédkönyvet használt: "A Németh József magyarázatai által emlékezetemben kiegészített tankönyvet." ²⁵

A család 1903-ban Szolnokra költözött: "Apám Szolnokon is bocsátgatni kezdte gyökereit. Sportkört vezetett, kijárt a Zagyvára halászlére, Rákóczi- emlékbeszédet mondott a városházán."²⁶

Ennek ellenére utjuk Pestre vezetett. Apja 1905-ben kerül a Toldy-reálba, a család ekkor költözik a Toldy Ferenc utcába. A családfőt az iskolai értesítőben megjelent írás művelt tanárnak mutatja be: "A modern nyelvekben való jártasságát folyton tökéletesítette, úgyhogy a szakjába vágó tudományos munkákat nemcsak németül, hanem franciául, olaszul, angolul, sőt spanyolul is olvashatta és ismertette a magyar folyóiratokban."²⁷

Később a hadifogságban Németh József megismerte az orosz, a török nyelvet is, és átvette a kínai, mongol, japán, finn, cseh, bolgár nyelvtanokat. Földrajzi tankönyveket írt /Lakos Lajossal/, történelmi kéziatlásokat készített, a Földrajzi Társaság pénztárosa volt. A Németh Józsefre emlékezők egyéniségének harmonikus voltát emelik ki. Ezt teszi Németh László is: "Nem eredményre tört, hanem harmóniára" - írja.²⁸

Nem akart más lenni, mint tanár. Alakja a századeleji értelmiség egyik típusát segít megrajzolni. Tiszát látta az országban az egyetlen biztos pontnak; A Budapesti Hírlapot járatta, a Nyugatról alig tudott. A tanítás mellett a tudomány kötötte le. A nemzetiségi kérdéssel foglalkozott. Adyt bomlasztó embernek tartotta, de a hadifogságból már úgy jött haza, hogy szerette.

1922-ben a földrajzi szaktanárok gyűlésén előadást tartott az orosz tanügyről...

Németh László gyerekkora - az első világháború kitöréséig - apja csodálatában telt. Csodálata később sem változott, sőt a huszas évek elején fokozódott, de később a távolság segítette az elfogulatlan látásban. "Emlékezetemben van a siremléke. Egy ember, aki nem nagyon szeretett, de nem is akadályozott meg benne, hogy szeressem és tiszteljem" - írja. apja halálakor, 1946-ban.²⁹ Pedagógiai, gondolkodói munkássága nem egy ponton közvetlenül is kapcsolatba hozható apja tevékenységével.

Anyjában Németh az eszménnyel, az apával szembenálló nőt látta. "Az apám megaláztatását nem bírtam elviselni... az Érték megaláztatásán voltam fölháborodva. Hogy az én apámat, aki olyan nyájas, higgadt és tudós, akit a diákjai olyan tisztelettel néznek: egy villogó szemű, gesztikuláló asszony így elboríthat sértésekkel."³⁰

Gyermekkorából a két, egymás mellé nem illő ember folyamatos civódására emlékezik. Pedig alapvetően jó hajlamnak látta édesanyját is. De a hajlamok, a később egyetemesre növesztett betegápolási ösztön mögött is az apjától elválasztó virtust érzi.

Németh alapérzése anyjával szemben az ellenkezésé. Az apjával azonosságot vállaló fiú külön mítoszt épített erre a különbözőségeire. A huzódozás, az ellenszenv az erkölcsé volt. Ám ez az erkölcsi huzódozás testi magyarázatot kapott: "... jó hangulatában nyelni-falni

próbál, s én tehetetlen ellenszenvvel állok, hogy ez a szeszélyes átcsapjon rajtam, s külön érzem az arcomra kenődő nyálcséppet, a szája leheletét, a pongyolájából fölcsepő asszonyszagot. Ekkor tán még nem vette észre; de később gyakran végződött sértett kifakadásban ez az enyelgés: Hát én meg sem csókolhatlak? Utálod az anyádat?"³¹

Az anya testétől való elszakadásnak ez a szemléletes leírása is jelzi: a pubertáskor zavarainak, a fiatal-kor testtől való húzódásának mélyre nyulnak a gyökerei. De azt is mutatja, ez, hogy Németh önmaga ember - világ-idegenségét - az apai örökség társulékonyásával szemben - az anyaira vezette vissza.

Az anya és az apa szerepét az életműben - az élet-rajziség mellett - az alkatban gondolkodás erősítette fel. Ebben kétségtelenül szerepet játszott az élet gondja is. "Az alapkérdés, amit az élettől önmagának felkeptem, volt antropológiai természetű" - írja Németh.³²

Németh önmagát az alkat felől szemlélte. A "magára hagyatkozott puritán konokság" és a "társulékony jóra izgató emberszeretet" ellentétéről beszél. A kettősség a Németh László-i alkat kettőssége. A látásmódban, ahogy Németh a szülőit szemlélte, benne van a hajlam is, "hogy az ember körvonalait ... a lelke igényei szerint egészítsem ki."³³

Németh apja törekvéseit akarta folytatni, de gondolkodása, alkata kettősségében, ennek magyarázatában az anya is követendő példaként lép elő: "Az én legtermé-

szetesebb életem, úgy érzem, az aszkézis lett volna - mondja - ... Anyám volt, természete magjában, artemiszi. Ezért viselte oly nehezen a házasságot, ezért maradt elvadultan is nemes; a lelkes gyógyítások is beleillenek, mint tudjuk, a képébe."³⁴

A kettős - egymástól elkülönülő - örökség nem vált szét Németh Lászlóban, hanem az életmű lezárulásáig együtt munkált benne. "Apja és anyja eltérő vonásai-ból két életérzést formál meg: egy léhább, felezine-sebb, csillogóbb, éhezőbb és a nemes, komor, tragikus életérzés arché-típusát"- írja Zimonyi Zoltán.³⁵

Ezek a típusok hol különválva, hol együttesen jelennek meg Németh műveiben, gondolkodásában, hogy a művek, alakok már ne csak az alapélményről, de Németh gondolkodásáról is beszéljenek. Németh az élet és a mű kettősebből az életet tekintette elsődlegesnek, a művek nála legtöbbbezőr az élet válságából fakadnak. A morális gondolkodó, aki az életben akarta beteljesíteni önmagát, élete értékét mindig apja mértékével mérte: "Mennyivel tökéletesebb ember volt ő nálam, s lám az én nevem mégiscsak fönmarad valahogy, s belőle, aki annyival különb volt nálam, csak az én bámulatom őriz meg valamit" - írta.³⁶

III.

A fiatal Németh László formálódását az őt körülvevő környezet egésze meghatározta. Főképpen az a világ, melyet Szilasra és Pesten ismert meg. Szilas élménye az erősebb. "A Fazekas és Bajnok utcai évek alatt nőtt bennem egy másik világ is, amelyet emlékezetem tisztábban őrizett meg, mint azokat. Egy táj, amelyen gyermekkorunktól minden évben eltöltöttünk néhány hónapot: sokkal világosabban marad meg, mint egy másik, amelyen éveket töltöttünk egyfolytában, aztán örökre elhagytunk. Szilasbalhást az emlékeknek ez a folytonossága állítja a szívem közepébe" - írja.³⁷

A Nagybányán született és Pesten élő fiú Szilasbalháshoz kötődött a legerősebben. Ide kapcsolta őt apja rokonsága, a nagy család, mely apjában, s Némethben is vággyá tette a népes családot. Maga a szilasbalhási Németh család az író nagyapjának, Németh Péternek az idején került a módosabb gazdák közé. Gyermekük között - hatan voltak; négy lány, s két fiú, Péter és József - 207 holdat oszthattak szét.

"Minden léleknek van egy ősbutorzata: egy ős-"szék", -"ház", -"hegy", -"férfi", ami az elvont szóban a többiért megjelenik. Nos, ha én azt mondom: "ház", és behunyva a szemem, egy kicsit elringatom rajta magamat, hogy a ház kéményt, tetőt, s oszlopot növessezen: nagyapám háza nő ki belőle; a "család"-ból a "bur család" fényképe, amelyen a Kossuth-szakállas nagyapám körül hat házaspár áll ünneplőben; a "ló"-ból pedig

az öreg Kесе, amelynek kiállítási okmánya ott volt a falon..."³⁸

A fiatal Németh László ebben a világban oldódhatott fel, ezt ismerte meg, annyira mélyen, hogy az kizárta újabb világok megismerését.

Szinte valamennyi műve - az Égető Esztert kivéve - ehhez a világhoz kötődik. Alakok, helyszínek, események, nevek: az emlékezet egésze innét táplálkozik. A Némethok /művekben a Horváthok/, Kurátor Kisek, Cserecsécsék, Kertészek világa ez. Grezsa Ferenc az Iszony elemzésekor azonosította a szereplőket és a helyszíneket: "Az Iszony hangulati egységét, melyet a francia kritikus is megcsodált, jórészt Mezőföld társadalom- és földrajza adja meg. Időben nem fakuló emlék, jellemzést, környezetrajzot be lehet mérni hozzá."³⁹

A világot Németh egy szűkített horizontu, mégis teljességet adó rézen ismerhette meg. Számára Szilas, az ottani élménykör egyben a világ, a valóság megismerhető részét is jelentette. "E valóságglátás miatt nem a paraszti élet, a tanár család, anyja, apja alakja, hanem az egyetemes létezés kap formát a vizivárosi, és a vakációk fénykörében megjelenő szilasi emlékekben. A szociográfiai anyag egy mitológia burka csupán, s e burkon belül nem lehet más, mint a mitoszteremtő személyiség" - írja erről Zimonyi Zoltán.⁴⁰

Németh magyarság-élménye is Szilason formálódik. Ahogyan Illyés Gyula a puszták népét, Veres Péter az Alföld parasztságát, Tanácsai Áron Farkaslaka székelyeit

emelte a magyarság-képe középpontjába, úgy tett Németh is, mikor a szilasi rokonokat, az ottani "református magyarokat" tette népszemlélete alapjává. Korai élmény ez is. Édesapja testvérében, Németh Péterben, aki "csodálatosabb ember volt apámnál is" a paraszt-Széchenyit látta: "...az ő nagysága az erkölcsi erő volt. A Széchenyi lelke körülbelül vele ért el Szilasbalhára" - írta róla.⁴¹

Németh Péter egyszerre duplázta meg vagyonát - az örökölt hatvanöt hold után százhuszat hagyott hátra - valószínűleg meg a maga gazdaságában a polgárosulást. A rokonságnak ő volt a vezető embere. Benne a fiatal Németh a magyarság egyik lehetséges útját látta. "Jobbgyoknak volt gyermeke / S páger lett" követően ez állion/. Nincs nagyobb magyar példa / Tinálatok, Németh Péterek."⁴²

Szilas fénye Budapestét is elhomályosította. Pestre csak a huszas évek elején döbben rá Németh, azután, hogy az egyetemre beiratkozott. De Pest az önmagával elfoglalt, álmvilágban élő fiatalembernek ekkor is inkább a háttérrel jelentette. A bölcsészkar - a tudósnemzedékek átrendeződésének idején - inkább taszította, az orvoskar a maga ismeretlen világával viszont vonzotta. Műveibe a séták, a szigorlatra készülések, az orvoskari előadások, az olgasmányok kerülnek be. A külső világnak az eseményeit alig-alig érzékelte. Alapélménye ebből a korból a szétesettségé: önmagáé, a családé, ezt érzi a város rohanásában is.

Utolso regényében, az Irgalomban ezt a szétesettséget növeszti mitikus nagyságúvá...

IV.

Németh műveiben a külső környezet hatása mellett az írói-gondolkodói látásmódnak van meghatározó szerepe. Arról, hogy miképpen alakult ki az az írói-gondolkodói világ, melyről Németh 1925-ben a Horváthné meghal című novellájával hirt adott, s melyet az Emberi színjátékban 1929-ben önmaga előtt is föltárt, a fiatal Németh László belső fejlődését követve tudhatunk meg legtöbbet.

Németh László önéletrajzi írásaiban sokat foglalkozott ezzel az időezakkal. Önmaga eszmélését a szülői örökség tudatosításától számítja, ifjúkora legjelentősebb eseményének - paradox módon - mégis magára maradását tartotta. Különböző fejlődési lehetőségek mutatkoztak előtte - ezt ma már művei ismeretében tisztán láthatjuk. Boda Zoltán mesevilága, vagy az Utolso kísérlet Zoltijának mama-hűsége ezeket az alternatívákat mutatja. Németh is álomvilágot épített, mint Boda Zoltán, de ebben a világban megjelentek a valóság elemei is. Először a háborút figyelte, majd a pubertás világában merült el. Iskolai élményekelőször a Bulyovszky utcai reálban érték. Pintér Jenő hatása a legjelentősebb, emellett kell megemlíteni természet- tudományos érdeklődését. Irodalmi kísérletein még

Herczeg Ferenc hatása érződik. Fejlődésének új szakaszát látta, mikor átkerült a Toldy-reálba. Ismerős világba került itt. Apja iskolája volt ez, osztálytársait már a tanulmányi kirándulásokról ismerte. Oszoly Kálmán, Lóczy Károly, Fényes Iván, Jakab Árpád alkotta azt a baráti kört, amely befogadta. Tanárai közül Jánosi Bélát és Koczogh Andrást tisztelte. Ők az önképzőköri szereplésben is segítik. "Első önképzőköri szereplésem bizonyos fokig sorsdöntő volt. Ha olyan rosszul sikerül, mint a Négyes-féle stilisztika-óra, mely a bölcsészkarra az orvosira ugrott, tán sosem lesz belőlem író."⁴³

Németh az önképzőköri munkában látta-lehet, hogy visszavetítve - hajlamát a homályban való szereplésre. Irodalomban, versben, könyvekben gondolkodik ekkor Németh és a baráti társaság is. Jól példázzák ezt Némethnek Oszoly Kálmánhoz küldött levelei. Németh még az 1917-18-as tanév befejezése előtt Szilasra ment betegsége miatt. Itt érte az első lírai rohama. A verseket és a kísérő leveleket innét küldte el Oszolynak. Irodalmiak ezek a levelek, mutatják, milyenek gondolták az irodalmi levelezést. Németh a verseit kommentálja, elemzi; a versek stílusát, nyelvét magyarázza, komolykodó tanácsokat ad barátjának. Műveinek érződik ez a világ, ahogy a levelekben küldött versek is azok. Mégis fontosak ezek a levelek. A fiatal Németh már tervezően olvas, s ha a művek nem is, de irodalmi jegyzetei mutatják, miképpen gondolkodik. A magyar iroda-

lom és a világirodalom összevetése először ezekben a levelekben történik meg. Németh a szembeállításnál a világirodalmat emeli ki: "Sajnos a mi irodalmunkban nem igen találhattál - szépprózában - igazi egyéniséget, aki emellett nagy is. Talán Jókai, Mikszáth! Erről majd máskor! De olvasd Flaubertt, Zolát, Daudett! Sajnos én sem ismerem eléggé őket."⁴⁴

Másutt az avantgarde-ra utal: "nem csodálom a Mais-tákat, akik minden törvényt el akarnak vetni, hogy a meztelen művészetet adják /hogy milyen, arról jobb nem beszélni.../"⁴⁵

A töredékesen ránk maradt levelezés az önmagát irodalomban kereső Németh Lászlót mutatja be. Németh már ekkor is legfontosabbnak az önmagában jelenlévő állandó megtalálását tartotta. "Minden ember hord egy ruhát, Németh Lászlót, Oszoly Kálmánt, Fényes Ivánt... Ezt ismerjük. Ez nő. Ez fejlődik. Ez kacag. Ez sir, és a legtöbb emberben él a halálig. De van bennünk még egy Németh László, még egy Oszoly Kálmán, még egy Fényes Iván... Ezt meg kell találnunk. Ez állandó, nem változik: bennünk van. A mi lényün konzekvenciája."⁴⁶

Ez a gondolatmenet később a Pirandello-tanulmányban is visszatér.

A fiatal Németh László átéli a háboru végének magyar tragédiáját. Pátosszal teli hangon vállalja: "Ettől a rögtől nem válok meg semmiért. Csinálok amennyit lehet; csinálom jól rosszul, dolgozok, de itt élek

és magyar buzán élek. Most még jobban szeretem az én nyelvemet; Petőfi, Arany, Ady nyelvét, mint valaha, mert épp az én népem lesz az egyetlen nép, amely csak a nyelvében élhet. Én az utamon maradok."⁴⁷

Ereje és hite is van hozzá, hogy körvonalazatlan törekvéseiben új időknek új törekvéseit lássa. Expresszív erejű vallomásaiban írja: "Itt állok és várom, hogy mellém gyülekezzenek mind, mellém gyülekezzenek ti, akik együtt csüggedtetek velem a viharban, mint tépett madarak. Énekeljünk új idők új arculatját!"⁴⁸

Épp a műviséget, a felezines hangosságot vetkőzte le Németh az 1919-et követő időben. Ekkor úgy érezte, növésterve akadt el. Szerepe volt ebben az apa-hiánynak, az új baráti körnek /régibárataival az 1919-es szereplése miatt csak később állt helyre barátsága/, de leginkább az önmagával való elégedetlenségnek. Tájékozódása is új irányt vesz. A bölcsészkarra való alapos felkészülése, aztán az egyetem megismerése, orvosi tanulmányai azükeégszerűen magasabb szintű tájékozódást követelnek. Érdeklődése ekkor fordul a nyelvek felé. Jellemző kép: az orvosi menzán sorban álló Németh László királydrámákat olvas eredetiben, a másik kezében ott a műfordítás; kíségti a nehezebb helyeken. Ekkor is ír. Három verskötet, verses drámák /Nagybánya, Arion/, királydrámák /III. Endre, Kis Károly/. dráma Dózsa Györgyről, a Péter és Magda című verses regénye jelzi hajlamát az írásra.⁴⁹

Az írások közül egyet sem ismerünk. Később Németh is csak az egyik verses füzetével találkozott: "Azon véletlen ideszakadt lapon szinte az egész gondolatvilágom ott volt. Huszonkét év alatt mintha nem is gondolkodtam volna hozzá, csak annak a boldogtalan fiúnak a rímeit árultam volna - negyven-egynéhány kötetben."⁵⁰ Németh Pintér Jenő idejét prozódiai gyakorlatoknak tartotta, a szilasit-nagybányait a hangulatok megragadásának, a mostanit, az előzőekhez képest valóságos forradalomnak. A legszámottevőbb vívmánya ezeknek az éveknek önmaga különállóságának felfedezése volt. Írásága ezzel kapott mélységet, távlatokat. A korai természet-tudományos érdeklődés, az "irodalmi" levelezés utalt már a fiatal Németh gondolkodására, de a későbbi világkép körvonalai ekkor alakultak ki. Az önmagával törődés mellett a legjelentősebb itt Szabó Dezső hatása. Szabó Dezső térhódításának idején értette meg Az elsodort falut. "Az előadásaira nem jártam el, életemben egyszer hallottam, a Gólyavárban, azt azonban, hogy mit mondhat, vagy mit kellene prédikálnia - tökéletesen értettem, magamból."⁵¹

Némethnek Szabó Dezső a Tanácsköztársaság bukása után Ady forradalmiságát jelentette. Nem tartotta nagy írónak Szabó Dezsőt, de érdemének tudta, hogy az író visszavonulásaakor "nem engedte a magyar szellemet s az ifjúságot egészen befagyni."⁵²

Rá két ponton hatott: "Az egyik a magyarság elárulása Magyarországon. Kétségtelen, hogy erről a "kitudottaságáról" már Ady is beszélt; Szabó Dezső azonban olyan

nemzeti színjátékot szerkesztett zseni és paraszt ki-
semmizettségéről, hogy arra az én szívemnek is meg kel-
lett dobbannia."⁵³

A másik, amivel Szabó Dezső a fiatal Némethet magával
ragadta, a család tisztelete volt. Az egyik a gyermek-
kori álmokat erősítette fel a magyarság megvédéséről,
s a Trianon utáni hazafiságot, a másik a ezilasi él-
ményeket, az apai hatást.

Németh az Élet és Irodalom - Szabó Dezső lapja - olva-
sásakor lelkesült levelet is írt a magyar irodalomról,
a magyar szépirodalom megváltásáról Szabó Dezsőnek.
"Azt hiszem, hogy nagyon forró s nem tulságosan buta
levél volt; amelyet én sohasem kaptam."⁵⁴

Szabó Dezső hatása mellett az orvosi egyetem légköre
jelentette a legnagyobb élményt ezekben az években.
Nemcsak látásmódját, írói fejlődését határozta ez meg
- amiről a legtöbbet tudjuk - hanem gondolkozását is.
Korányi Sándor az élet circulus vitiosusairól beszélt
előadásain. Németh önmaga állapotára - egyre mélyebbre
kerülésére - is vonatkoztatta ezt. Korányi tanítása
az Irgalomig kíséri Németh Lászlót. Előadásán ott Ker-
tész Ágnes idézi, de az író - már az Égető Eszter óta
azt is tudta, hogy az elvet a társadalomra, a társada-
lom megváltoztatására is alkalmaznia kell. Korányi ha-
tása természetesen a jelenségek egyéjében látásának
igényét is fejlesztette Németh Lászlóban.

Korányi hatásához társult az ebben az időben olvasott
Freud is. Freud munkásságában nem az eredmény, hanem
a módszer érdekelte Némethet: "A pszichoanalízisből

az analízis jobban izgatott, mint a psziché." ⁵⁵

Tanulmányaiban ezt a módszert alkalmazta Németh is, példát adva a mai szöveg elemzőnek. Később hasonlóan kutatja az újkor módszerét, ugyanakkor az elemzés az írónak is jellemzőjévé válik.

A vallásos gondolkodás is ekkor hódítja meg Némethet. Persze Németh a szó valódi értelmében nem volt vallásos, pedig ekkor még legátuskodott is: tíz-tizenkét délután prédikált barátja gyülekezetében. A vallásosságban az érzésre, s nem a dogmára helyezte a hangsúlyt.

Ha az író alapélményeit az eszemélődés idején figyeltük meg, innét kell eredeztetnünk a gondolkodói élményeit is. Ha a művek hiánya, vagy azok kezdetleges volta nem is teszi lehetővé a fiatal Németh László világképének elemzését, a Németh László-i művek kapcsolódásai, motivumai-gondolatai ezt meggyőzően bizonyítják. Pályájára visszatekintve Németh is gondolkodónak látta fiatalkori önmagát: "S bár az olyanféle munkában, mint a Lányaim, A Medve utcai polgári, a D. L. hátrahagyott írásai, ennek a huszéves vadócnak az elméleteiből elég sokat szétezórtem; azesegésszel - egy gondolkodó könyve a gondolkozásról - mind a mai napig adósa vagyok." ⁵⁶

Együtt élt tehát az írói-gondolkodói hajlam a fiatal Németh Lászlóban. Visszaemlékezéseiből, gondolatainak későbbi megformálásából látjuk így akkor is, ha ennek az időszaknak egyetlen - írói - emlékét ismerjük: a Horváthné meghal című elbeszélést.

V.

A Horváthné meghal az évszázados falusi rendről beszél. Németh a faluból csak a "bur családot" ismerte, a személyesség kizárásával azonban tágitani is tudta a képet. Igaz ez akkor is, ha az elbeszélésből szinte egészben kizárja a falut. Az csak háttérként szerepel, az elbeszélésnek nincs a családtagokon kívüli szereplője. Az elbeszélés az írói távolságtartással különbözik a korai elbeszélésektől. Szerencsés a tárgyválasztás is. A falu szociális feszültsége, társadalmának képe a halál felől kap távlatot. Horváthné, aki két évvel ezelőtt temette urát, élete utolsó feladatának a szerzett vagyon megőrzését és fiára örökitését tartja. A vita a házról folyik, a vagyont már évekkel ezelőtt szétosztották a szülők. A házért, a pénzért való marakodás az emberi kapcsolatok helyébe lépett: Horváthné lányai anyjuk halálra készülődésének hírében is kelepcét gyanítanak. Az író ebben a keretben mutatja meg a falu örök életét. Az elbeszélést a feszültségek, ellentétek ábrázolása fogja egybe. A kezdőkép-- Vargáné és férje civakodása - mutatja: itt a látszat, a falu közös gondolkodása parancsol. Nem az érzelmek, gondolatok uralkodnak, hanem a falu értékrendje, a faluból rájuk háruló szerep, az évszázados folytonosságban kialakult "lélektani érzék." A szerepjáték a két testvér - Vargáné és Jóné - között is folytatódik, bár műviségét éppen az mutatja, hogy egyetlen pillanat alatt képesek kizökkenni a rájuk erőltetett szerepből. Ez a műviség ott

van Horvátné ágyánál is: itt a halálra készülődő öregasszony az, aki ragaszkodik a hosszú életen át alakított szerepéhez. Az elbeszélés tragikuma a szerep és a természetesség ellentétében rejlik. Horvátné ahogy aláírta az írást, megnyugodott. Az elbeszélés a tragikumtól kapja a nagy írások fényét. A tragikum Horvátné halálával teljesedik be. A mű főszövege mégsem ez. Az elbeszélés Vargáné készülődésével indul, s hazamenésével fejeződik be. Ami a két cselekvés között van: az írás s Horvátné halála - a család, a falu történéseinek sorába iktatódik; a falu emberi érzést kizáró szerepjátszásának örök rendjébe.

Németh a falu társadalmának képét, a szereplők jellemzését is lélekrajzzal helyettesíti. Nem egyéni figurák szerepelnek itt, hanem olyan emberek, akiknek jellemét, magatartását, cselekedetét a falu értékrendje, az annak való megfelelés határozza meg. A szomszédszasszony itt illedelmesen tudakolódik, bár maga is tudja azt, amit kérdez. Vargáné pedig már a gyász hangján válaszol, s ennek megfelelően "arca a legfeketébb gyászba öltözött."⁵⁷

Az elvárások szabályozzák itt az életet. Ez ismétlődik a "fia Sándor" magatartásánál is. Tudta ő, hogy melyik írásról van szó "ki is készítette a másik szobában, még tollat is hozatott a magyar bótból, de illett egy kicsit vonakodnia. Ne mondhasák, hogy az a kezesi Sándor meg már a zsebiben rejtgette az írást. Nagy cennogva előkotorta a kis papírt. Nem hamarább, mint amennyi pauzát az illendőség kíván, nem később, mint amennyi idő alatt

az elkémpicsorodott asszonyok magukhoz térhetek volna"⁵⁸

A Gyász ábrázolásmódja ez, akkor is, ha Kurátor Zsófi története mögött erősebben sejlik a közösség kényszerítő ereje, s akkor is, ha a Horváthné meghal erősebben hangsúlyozza az ábrázolás népiességét.

Németh itt - mint későbbi elbeszéléseiben is - a szereplők beszédében a szavak ejtésének megfelelő hangalakokat használja: el kő nézni, asszonya, tüle, gyut /jut/, haraguggvon, rágyütt, stb. Erőltetettnek tűnik ez, de a távolságtartás következetes: a szereplők beszéltetése s az írói magyarázat, narráció elkülönül a szövegben.

A Nyugat bírálóbizottsága - Osvát Ernő, Gellért Öszkár, Kosztolányi Dezső - az elbeszélés erőnyeit emelte ki, mikor az első helyre helyezte a művet. "Életteljeség, igazság, a megírás hiánytalan művészete helyezi az összes pályaművek fölé a Horváthné meghal című paraszttörténetet, melyet a realizmus ökonómiaja, a stilus magyar gazdagsága, a humorrá tisztult életismeret az általános emberi művészi magasságába emel. Minden alakja és minden szava él" - írták.⁵⁹

Életteljeségében bizonyára az elbeszélés világának gazdagságát, igazságon a magyar faluról adott képet, a megírás hiánytalan művészetén a lélektani látásmódot, a téma és forma megfelelését érthették, ahogyan az általános emberi művészi magassága mögött is ott van a falu közösséggé emelése, az elbeszélés tragikuma, az örök falu megrajzolása. Igazuk volt a jellemzésben - hogy a választásban is, azt nem tudhatjuk - de azt sem felejtethetjük, hogy a bírálók az erőnyeket emelték

ki, s nem azt, hogy Németh ekkor még nem Móriczhoz, hanem a falut egyediségében, elszigeteltségében szemlélő Tolnai Lajoshoz állt közelebb.

Az írói-gondolkodói világ kialakulása Némethnél 1919-1923 között történt meg. A Horváthné meghal ennek az időszaknak a terméke. 1923 után Németh eltemette írói törekvéseit. A Nyugat novellapályázatának megnyerésekor önmaga börtönéből is szabadulva már nem az írói, hanem az írói-gondolkodói létre törekvés érvényesítéséért küzdött. Ezt a pályázat megnyerése után három nappal írt verse bizonyítja. "Életem Isten dolmányának/ Lekiváncozó, léha gombja volt./ Mégsem kallódtam el... Lelkem kókadásai közt sem/ Vette meg fellegvárom a Nihil/ Tartott valami dac/ A tudat gyáva kendőt lenggett/ De a tudatnál több rést állt." - írja önvallomásként Szabadulás című versében.⁶⁰

Németh a szabaduláson írói-gondolkodói törekvéseinek folytatását értette. A Bécsből Osváthoz írt levél is az 1925 előtti teljességre utal: "Bécs, szerelem, versek diadal lelkesedésében egész biztosan tudtam már, hogy én nem a Horváthné meghal szerzője vagyok, a tökéletes beosztó művész, akit Osvát felfedezett. Több, kevesebb, zavarosabb, mi is voltaképp? A levélből talán számomra is meglepetésszerűen ugrott elő, hogy mi is akarok lenni: a magyar szellemi erők organizátora" - írta erről az Egyéb és szerepben.⁶¹

Németh 1926-ban még távol állt az organizátori szereptől. Az ezt megelőző évek jelentőségét mégis az adja,

hogy fölkészítette erre a szerepre - tulajdonképpen a Tanura. A kész Németh László-i mű a változások, alakváltások sora. A korai évek világa azonban az átalakulások sorozatában is az állandóságot képviseli.

KÉNYSZERPÁLYÁN: ÜNKERESÉS

ÉS KISÉRLETEZÉS

Németh László 1925 decemberétől számította írói pályája kezdetét. Pályáján külsődleges ez az időpont: az írói törekvés gyökerei jóval mélyebbről erednek, az írói-gondolkodói önérvényesítés pedig csak később, az Emberi színjáték idején történik meg. Mégis megvan a maga jelentősége a Horváthné meghal megjelenésének. Az elbeszélés sikere visszamenően is igazolta a 20-as évek elejének "íróságát", s más, magasabb szintre emelte Németh próbálkozásait. A Nyugat írói közé került, Osváttal tárgyalhatott, "beérkezett" írónak érezhette magát. De a beérkezés körülményei, az egészből a részt megmutató novella, a Nyugat igénye s az igényeknek önmagával való szembeállítás "tudatosította" Némethben a kapott szerep és az írói egyéniség ellentmondását. A Horváthné meghal megjelenése és az Emberi színjáték közötti évek az önmagának, az egyéniségének is megfelelő szerep keresésének évei. S ebben a szerepkeresésben ott a 20-as évek elejének érvényesülési vágya is: "Az, hogy nem volt terem, egyszerű érvényesülési nyomorúsággá fokozódott le" - írja.¹

Bécs még az önfeledt boldogságé. Nászutra érkezett ide Németh, de az eltávolodás a tisztábban látást is segíti. Így írhatta meg idézett levelét Osvát Ernőnek. Osvát azonban nem engedett teret Németh organizátori hajlamainak. Ezt már a Nyugat pályázatára beküldött tanulmány sikertelensége is jelezte. "...kudarcon soha úgy el nem keseredtem, mint akkor" - írta Németh.² Elkecseregésében része lehetett az érvényesülési ösztön

vereségének, de inkább annak, hogy a tanulmányt - s ebben igaza volt - közelebb érezte az Osváthoz írt levél tartalmához, mint a díjnyertes elbeszélést:

"Az Ady-vers genezise ott keletkezett a Status praegens tövében; karakterológia volt, verstani szabályokban rögzítve, jellemkutató a formakutatásban, s most, hogy önkényesnek találták, százszor inkább az én szellemi gyermekem, mint a Horváthné meghal."³

De nem járt sikerrel Németh új elbeszéléseivel, verseivel sem. Osvát visszautasította a Télemakhoszt, az apja hazatéréséről írt elbeszélést. Igaz, Osvát udvarias volt a feltűnt fiatal íróval, kávéházba jártak, csak írásait nem közölte. Osvát gondolkodását Illés Endre tanulmánya segít megérteni. Ő figyelte meg, hogy Osvát az első elfogadott írások után az ujakat már rossznak mondja. "...az ő Nyugatjában írók műkezet, művégtagokat is kaptak, és így éltek tovább jó ideig. Nagyon sokan megszöktek. Mint Móricz Zeigmond, aki elégette visszautasított regényét. Mint Karinthy, vagy Hatvany, akiket száműztek. Mint Bródy Sándor, akit be sem engedtek. Mint Kosztolányi, aki csak jó sokára tért vissza, bűnbánó fiuként. Mint Németh László, akinek díjnyertes novellája után szinte elvágták írói léte fonálát..."⁴ Németh is észrevette, hogy Osvát őt a paraszttörténetek írójaként tartotta számon, s hogy a változtatás nála is megkezdődött. "Elszórt megjegyzéseit... össze-összekötöttem, s éreztem, hogy az értékelés idegen rendszerét akarja belém csónni..."⁵

Németh írói pályája azzal, hogy a Nyugat közölte volna novelláit, verseit, nem nyert volna más fordulatot, mint az elvágással, érzékenysége, kritikai hajlama azonban az "értékelés idegen rendszerét" azonnal elutasította. Visszakérte verseit - a Mezőföldi tájat akkor már kieszedték -, szakított a Nyugattal: "Nem ismertem senkit Osváton kívül, de nem tudtam elképzelni, hogy valaha visszamenjek hozzá" - írta.⁶

A Nyugat után látszólag a véletlen sodorta Németh Lászlót az önkeresés új folyóirataihoz, a Protestáns Szemléhez, a Társadalomtudományhoz. Az önéletrajz is ezt a látszatot erősíti. A Protestáns Szemle szerkesztője, Zsinka Ferenc szilasi volt. Ő figyelte fel a Horváthné meghal című novellában a Móricz-hatásra, s ezért kérte fel Némethet a Móricz-tanulmány megírására. A Társadalomtudománynál Szombathelyi György mutatta be... A véletlenek ellenére mégis szükségszerű volt Németh jelenléte az említett folyóiratokban, majd a Napkeletben. Az írói törekvésekkel sem számolt le - ezt mutatja, hogy a Nyugat megismételt elbeszélő-pályázatára "három nap alatt hét novellát" írt, "mind a hetet más modorban, más beosztással, más írógéppel, hét különböző néven."⁷

A Pentheon-kiadó regény-pályázatára pedig az Akesztófavirág című művét írta meg. De a huszas évek közepén az írásával érvényesülni akaró író, ha a Nyugatonál nem talált meghallgatást, csak a kisebb lapoknál indulhatott. "... ez évektől fogva, a jobboldal egyre fokozódóan van jelen a szellemi életben is, s a

tehetséges induló fiatalok egy része - a legteljesebb ellentétben a tízes évekkel - a huszas, majd a harmincas években a Napkelet, majd a Protestáns Szemle, vagy a Magyar Szemle hasábjain kezdi pályafutását."⁸

A nemzedék tehát, ha kényszeredetten is, de alkalmazkodik a meglévő viszonyokhoz. Ez történt Némethtel is. A Társadalomtudomány hivatalos tudósaitól idegenkedett, legjobban még a Protestáns Szemle tanárai, papjai közt érezte magát. De teret kapott ezzel, s vállalta is a kritikai kényszerpályát. Prózáiról növésterve hosszú, az agg-korra igéri a nagy művet. A költőt nem fogadták el - maradtak a szépírói tagadó tanulmányok. A kritikához a feleztinen maradás ösztöne vonzza. Tehetsége méreteire és természetére jellemző, hogy ebben a másodlagosnak tekintett, idegennek érzett műfajban találja majd meg írói hangját.

Németh a Protestáns Szemlében írói portrészorozatot ír, a Társadalomtudományban az új erdélyi irodalomról értekezik. Közelebb kerül az irodalmi élethez, már sorstársait, a Harmadik Magyarországi fiataljait keresi. Közben 1927 tavaszán a Toldy-reálban - ahol 1926 őszétől iskolaorvosként dolgozott - szülői értekezletet tart I-III. osztályos tanulóink egészségi állapota címmel.

Furcsa mód ez a beszámoló az a munkája, amelyben a legközelebb jut ideálvilága megfogalmazásához. Pedig a munka gyakorlati célokat szolgált. Németh A Medve utcai polgárit előlegezően a tanulók társadalmi-családi körülményeit, a család egészségi viszonyait, a gyer-

mekek testi kondícióját vizsgálta. A közösség-építő író itt szól először a közösségek fontosságáról: "A gépek emberigázó csodáinál, a tudomány kiábrándító eredményeinél többre tartan az, hogy az emberiségben egy újfajta lelkiismeret ébredozik: a közösség lelkiismerete az egyén boldogságával szemben."⁹

Beszélt a nevelésről is, s azt a harmoniku műveltség- és embereozményt fogalmazta meg, amelyet későbbi tanulmányaiban is hirdetett. "Minden ember más és mára rendeltetett, de meg kell őriznünk magunk a kiegyensúlyozott ideál álmát, az embert, aki felé törekednünk kell. A mi korunk a részletetereyeket jutalmazza: egy ügyesen kivitt, évtizedek begyakorlását kívánó mozdulettel már megélhetez, de a legeszelesebben fölépített lélek is elkallódik, ha nem akar specializálódni. S van-e más érték a boldogságnál, amely nem más, mint a minden képességében harmónikus ember nagy felujjongása a természet előtt?" - mondta."¹⁰

1927 nyarán családjával Sirokon nyaralt. Nem érezte jól magát itt: a barlanglakások szociális büntudatát erősítették fel, a hegyoldalon olvasott Tolstoj a kritikusai pályát, az "irodalom előtt elzárt" lapokat gyűlöltette meg vele. Kislánya is itt betegedett meg."¹¹

Mikor Sirokról reménytelenül viaszamonekülnek Pestre mégis a kritikus kap újabb lehetőségeket: "Osvát a Nyugat elapadt kritikai rovatát kínálta az akkoriban alakuló Magyar Szenle rám akarta bizni az irodalmi ítészkedést, s a Napkelet viacszerkesztője, Hartmann, meleg levélben hívott meg vezérkritikusnak" - írja erről."¹²

Németh a lehetőségeket az irodalmi életben felépő átrendeződés jelének látta. Igaz, irt ezután a Nyugatba, de nem vállalta Osvát Ernő "kasztráló kését." A Magyar Szemléától Szekfű Gyula idegenitette el. A Napkeletről sem voltak illúziói: "a munkatársakat megismertem a folyóirat egy számából, az írások fölötti gátlást elő találkozásunkból."¹³

Abban, hogy mégis ezt a lapot vállalta, az játszott közre, hogy itt látta a legszabadabb lehetőségeket.

A Napkelet 1923 januárjában indult Tormay Cecil szerkesztésében. Kritikai és tanulmányrovata volt a legjelentősebb. Irt ide Szekfű Gyula, Horváth János, aztán Koszó János, Kerecsényi Dezső, Eckhardt Sándor, Vajthó László, végül Halász Gábor, Barta János, Szerb Antal. Németh a Napkeletnek politikai /Új reformkor felé/, irodalmi /Ihlet és ügyesség, Nép és író/ és világirodalmi /Pirandello színpada/ tanulmányt irt. De jelent meg itt verse /A lufbalon/ és elbeszélése is /A botanikus révbe ér/. Az utóbbit Németh Lelkes László aláírásával közölte.

Németh a Napkeletnél pályázatot hirdetett versre, elbeszéléésre, tanulmányra. Gondolata az volt, ami már a Nyugatban való felfedeztetése után: hányan lehetnek azok, akik ugyanugy a homályban vannak mint ő volt. A Harmadik Magyarországot, a nemzedéket kereste itt is. A pályázat nem a várt eredménythozta Némethnek: "Addig ismeretlen költő, ha a tizenöt éves Weöres Sándort nem számítom, egy tűnt fel ott: Gulyás Pál; tanulmány-pályázaton Mátrai Lászlót ismertem meg; akkor még

elsőéves bölcsészt.¹⁴

A sok - ma már ismeretlen - pályázó között ott volt József Attila is. Az ő szemlélete távol állt a laptól, bizonyára anyagi nehézségei miatt jelentkezett a pályázatra. Beküldött verseit nem ismerjük - talán közöttük volt A csodaszarvas, a Magyar Alföld, Hosszu az Uristen, Megfáradt ember. A bíráló bizottság József Attiláról a következőket írta: "... ciklusának csinált egyszerűsége mögött tulos fölényesség áll. Versei nem kényszerülten ilyenek, inkább ilyet is tud írni, ha akar. Műszögleteességei nem őszintén naivak. Tehetséges költőnek nem elég meggyőző írásai." József Attila nem jutalomban, hanem külön dicséretben részesült Osida Jenővel, Fehér Gáborral, Gömöri Jenővel, Hun Lászlóval, Irtványi Ginával együtt.¹⁵

Németh a pályázat eredményének kihirdetésekor már tul volt olaszországi, franciaországi utazásán, az Emberi színjáték első részlete is megjelent a Napkeletben. Egy szemléletében megváltozott, magára talált, teljes világot feltáró író áll előttünk.

II.

Az időszak elbeszéléseit Németh - már az életműsorozatban - két csoportra osztotta: az egyik csoport a Mezőföld, a másik a Tárguló témakör címet kapta. Arra utalt ezzel Németh, hogy novelláinak egy része a Horváthné meghöl világát elevenítette fel, ezekben szilasi élményeit, megfigyeléseit írta meg, míg a másik csoport

uj területet tárt fel: az író életéhez, gondolkodásához közelebb álló, személyesebb világot.

Az 1926-28 között írt elbeszélések a Horváthné meghal szintjét nem érik el. A mezőföldi novellák nagyjából életképek. A díjnyertes novellának akarnak megfelelni, de ezekben az írásokban Németh csak a falu életének egy-egy pillanatát tudta megfogalmazni. Közülük a lélektani ábrázolás emeli ki az Öreg című elbeszélést. Itt is a végrendelet körül folyik a harc. De a hangsúly - akárcsak az előző elbeszélésnél - hamarosan áttevődik egy másik síkra: a két öreg közötti küzdelmére. Hamarné azért nem beszél a végrendeletéről, nehogy jelezze férje súlyos betegségét. Az öreg Hamar pedig azt titkolja, hogy ő tudatában van mindennek. Az irgalom, a részvét, és az önfegyelmező heroizmus tragédiája a megértésben oldódik fel. Másutt - így a Hajólegy című elbeszélésben - a lélektani érdeklődés mellé az éles társadalomlátás társul. A gazdag, polgárosuló család mellett itt jelenik meg a faluból kiszakadt, Pestre került, az altiszti réteghez tartozó, de a falu előtt mégis rangot szerzett városi asszony típusa. Ezt a típust Németh a Gyászban rajzolja majd meg Kiszeláné alakjában, kritikáját is adva az ürességnek, ranglétnek. Más elbeszélésben - A patta előtt - a naturalizmus hatása érződik. Jókuti "ősbikaként" viselkedik, szavai "A vér hatalmi tébolyával zugtak."¹⁶ Németh a családi életből csak az ellenkezést, a szembenállást mutatja meg, a férfi-nő kapcsolatot a birtoklásra, az ösztönéletre redukálja. A kalap című elbeszélés ismét

csak pillanatkép. Németh - ezt már láttuk - jól érzékelte a falu társadalmi viszonyait. Ebben a világban az is emelkedés, ha valakiből sofőrné lesz, ám a két világ összeütközése - a paraszti rendhez való ragaszkodás találkozása az uribb világhoz történő képeszkodással - még az esküvői kalap miatt is tragédiát indíthat el. A szilasi elbeszélések közé tartozik a Fiatelok: egy tábor is. Az elbeszélés, a főhős, az egyedülálló kocsisgyerek elvont közösség-keresése miatt érdemel figyelmet.

Az elbeszélések másik csoportját a személyesség vállalása jellemzi. Németh önmaga személyiségének kialakulását követve az 1923 előtti időszak eseményeihez tér vissza. Legszemléletesebb ez a Télenakhosz című elbeszélésénél. A mű témája visszanyulik apja hazatérésének idejéhez, a végigkíséri Németh életútját.

"Ezekben a napokban épp az Odysséát böngészem. Nem tudom, miféle ezinészi ihlet szállott meg, de nagyon beletaláltam magam az apjára váró Telemachos lelkivilágába, amint hogy Odysszeus bolyongásaiban is a maga még súlyosabb hányattatásának az árnyékát látom. Olyan hű ez a kép, a hűségesen váró Penelopeiát sem véve ki, hogy mindig több és több szeretettel forgatom részleteit s föltettem magamban, hogy ha egyszer hazatértének örömét költőileg megörökíteni időm nyílik, azt az Odysszea meséjének drámai földolgozásán át fogom elkövetni" - írja hazatérő apjának társkereső levelében.¹⁷

Az elbeszélésben Németh ezt az elképzelést dolgozta fel. Ekkor írt először önmagáról, önmaga mítoszának

az alapvetése, ez. Megvan a szerepe a mítoszban a szülőknek, de az apával közösséget kereső fiúnak is. Az elbeszélés mégis a mítosz fölöslegességéről beszél: a mítoszi fényt csak az apját Télemakhosz szerepében váró fiúnál érezzük. Az apa nem érti a fiút - még a történetet sem, melyet az felolvas...

Maga a történet Németh műveiben többször is visszatér...

"Németh László görög korszakában a tervezett regény is görög formát öltött. Orvostanhallgató hőse átalakult nővé, aki a hadifogságból szabaduló apjában a hőst várja vissza, s egy szegény roncsot kap: azon kell megtanulnia, hogy az eszményítő csodálatnál mennyivel nagyobb, emberibb érzés az irgalom."¹⁸

A regénytől, a Gyász ikérdarabjától a Tanu térítette el Némethet. 1945-ben, háza pusztulásaakor az elkészült 70 hasáb is elkallódott. Végül a hatvanas évek elején készült el az Irgalom: életművet összefogó, lezáró regényként. A mélyen gyökerező téma négy évtized alatt újabb s újabb gondolati rétegeket vett magára. Ami a korai elbeszélésben és a kései regényben közös, az az emlékezeté. A képzelet, a regény egésze Németh négy évtizednyi lelki fejlődését, gondolkodásának alakulását mutatja.

A Kórházi éjszakák című elbeszélésének a témája rokon az Irgaloméval. A kötetben ez az elbeszélés a Télemakhoszt követi, s Kertész Ágnes is apja hazatérte után került az elfekvőbe, Németh itt a kórházi élménykörhöz nyúl, mégsem önmaga élményeit fogalmazza: a betegek világáról ír.

Másik elbeszélésének, a Lázadás a bolondházban címűnek a témája majd az Eöbéri színházban bukkan fel.

Ennek az időszaknak legnagyobb epikai vállalkozása az Akasztófavirág című regény. Míg csak részleteit ismerjük, ez nehezíti megítélését. Németh a háború utáni, forradalmak alatti falut ábrázolja - ahogy Lackó Miklós észrevette: élete egyik nagy témájára talált rá ezzel. Művével igazolja egyik bírálatának mondatát: "A regény közelebb állt a tanulmányhoz, mint a novellához."¹⁹ Németh a regényben felveszi a falu csoportjait, rétegeit. Ezek reagálását, magatartásuknak a változását nézi az események egymásra következő rendjében. A főhős Pintér Jani, az akasztófavirág, aki "tulajdonképp nagyon is nemes virág volt, s csak azért lett belőle akasztófavirág, mert a regény végén felkötötték."²⁰

Rákényszerítik szerepét, s ő valóban Dózsa Györgyként irányítja a forradalmat a kommün idején. Megutálja fajtáját, a gazdag parasztokat, az iparosok s a szegények oldalára áll. Németh is azt írja róla: "Mélyén ott bujkált az elkallódó magyar paraszt adys, móríczos, szabódezsős motivuma; Turi Dani és Hortobágy poétája volt a hős egy személyben..."²¹

A műből a jól megformált epikus részletek emelkednek ki: ilyen az apa és fiú összeütközését ábrázoló monumentális jelenet, vagy a csendőrcsel önálló elbeszélésének is beillő története.

A regényből és az elbeszélésekből - a későbbi Németh művekkel összevetve - a művek epikumát a lélekrajzban összefogó főhős hiányzik. Németh elbeszéléseket ezután

alig irt. Mutatja ez: önmagát nem elbeszélőnek tekintette. Mégis fontos az elbeszélések és az első regény szerepe: Németh világának tárgyasulása ezekben a művekben történik meg először. "Tán éppen, mert az emlékezetemben őrzött világ nem volt sem túlságosan tágas, sem népes, amit megfogtam, nem engedtem el, s tovább dolgoztam rajta" - írta Németh.²²

Németh, szemben Móriczcal, nem elbeszélő alkat. Rokonnok a valóság föloldozásában, megteremtésében. Móricz, ahogy Németh a korai Móricz-tanulmányban megfigyelte, jeleneteket teremt: "Egy kép, vagy néhány öszekomponált kép hangulatában mozgat embereket, s nem az emberek pattantják ki a jeleneteit."²³

Németh számára közömbös a jelenet. Vannak alapélményei s léteznek alapjelenetei is. De a jelenetet, ahogy a helyezinek, alakokat is, a teremtettt lélek törvényei szerint változtatja. A lélekteremtés pedig Németh Lászlónál a képzelet szabadsága. Más módon: önmagának - a korra, a valóság tényeire adott válaszának - kivetítése a műben a magáévá vált valóság-elemek feloldozásával.

III.

A fiatal Németh László az irodalom, a Nyugat, Ady és Szabó Dezső búv körében nőtt fel. Az irodalmi hagyomány az önérvényesítés formáját, a közösségi magatartást, a magas szellemiséget jelentette neki. Ez a gondolkodásmód nyilvánult meg a Nyugat tiszteletében

s Ady, Szabó Dezső bámulatában is. Németh Adyt fiatalon a Nyugat költőjének tudta, s Szabó Dezső tanulmányaira ugyancsak a Nyugatból emlékezett.

A huszas évek elején, s az irodalmi felfedeztetés után is változott ez a felfogás. A Nyugatonál továbbra is a minőséget, a szellemi igényességet tisztelte, saját sikerének ezért tulajdonított nagy jelentőséget, s az Osváttal való szakítás után sem zárkózott el a Nyugat hívása előtt. A Nyugat általános irodalmiságban feloldódó hatása mellett ebben az időszakban egyre erősebben fogalmazódott a Németh gondolkodásában régóta jelenlévő Ady-Szabó Dezső-élmény.

A két hatás viszonya Némethet is foglalkoztatta: "A félirodalmi olvasó kezében Ady is Szabó Dezsőn át szivárgott le" - utal kettejük rokonságára.

De el is választja a két élményt: "Ady még megtöltött, mint edényt a folyadék. Szabó Dezső egész világképalkotó ezenvedélyünket foglalkoztatta."²⁴

Igy feleselt Ady és Szabó Dezső még sokáig egymással Németh Lászlóban. Ezért állapíthatta meg Lackó Miklós: "Ady - akit Németh csak részben tekintett Szabó Dezső szűrőjén át - persze Szabó Dezső folytonos korrekciója is volt, de szakítást nem követelt a faji forradalom hazai apostolának nézeteivel."²⁵

Ady hatása az erősebb. Az ő munkássága Németh számára "antropológiai lecke", "szellemi irányjelző", "emberi-művészi" példa. Hatása - A halottak élén élményének továbbrezgése - a Németh László-i mű fővonulatához

kötődik. Rendkívül erős intenzitással a pálya első felén uralkodik. Ady és Németh műve közt a természetben van rokonság, a műveket összekötő kohéziós erőben. De egymáshoz köti műüket az Adytól felvállalt gond, gondolatiság is.²⁶

Ady Németh számára - ahogyan Kiss Ferenc idézi a Kisebbségben című kötetből - "Adat, titok, fogás, sugallat, törvény, egy egész népköltészettel felérő összegeződés." Németh Ady költészetét gazdagságában, összetettségében látta. Érezte Ady emberi gazdagságát /Kiss Ferenc/, a természet mélyéből feltörő bőséget, s a költői teljességet, a versekben osztódó és a versekben összegeződő gazdag motívumvilágot. Ady életét is összegződésnek látta: történelmünk és törekvéseink összefoglalódását érezte Ady sorában. Enciklopédikus regényében, az Utoléó kísérllet-ben hőseit azokon az élethelyzeteken át vezeti, melyeket Ady is megélt. Németh Ady-képét az irodalomtörténet is elfogadja. Művét Ady magyarság- és istenes versei érintették leginkább. Mindvégig ott élt benne A széteszóródás előtt próféciája. "... ezt a verset /.../ visszaeső harmadik verseszaka ellenére ma is a legnagyobb magyar versek egyikének tartom /.../ nagy azért ami előtte van /.../ és nagy azért, ami utána jött. Hogy néhány év múlva itt volt a szétdarabolás, aztán szinte a mai napig a széteszóródás, nemcsak kinn a világban, idebenn is. S a legnagyobb azért, ami benne van: a gyilkos diagnózisért, egy nép történelmének

a foglalatjáért, zárszámadásáért.”²⁷ A prófécia súlyát Ady népiismeretének mélysége adta. Az Ószövetség, a protestáns magyarság, Szenczi Molnár Albert, Berze-
nyi Dániel hangján szólt Ady. Ezt a hangot Szabó De-
ző Berze-nyi-tanulmánya adta meg Némethnek, de Ady
teljesítette ki. Arra figyelt itt Németh, amiről Ké-
ri Pál már 1909-ben írt: "... a beszédnek és írásnak
az a gondozott, felfülből, szinte áhítatos formája,
amellyel a Bibliával - ti. a Károlyi-bibliával - táp-
lált protestánsok és különösen protestáns papok jó-
formán egyedül őrzik, ápolják nálunk ezt a prédára
hagyott, megcsufolt magyar nyelvet, jelentkezik és
virágzik ki dusan az Ady Endre egészen különös, új,
elragadó és mégis oly ősz gyökereken nőtt, oly igaz
magyar nyelvében.”²⁸

Ady magyarság-gondolata meghatározta az egész Németh
László-i mű jellegét. A mély-világ feltárására való
törekvésben a későbbi "bartóki modell" alapja huzó-
dik. De ez az élmény adja Némethnek a teljesség-tuda-
tot, s az otthonosság-érzést is. A vallásos érzésre
önmagában már fiatal kora óta figyelő Németh külön
gonddal elemezte Ady istenes-verseit. A legjellen-
zőbb Ady-sornak a Hiszek hitetlenül Istenben-t tar-
totta. "Egy modern Isten ez: az ember istenélménye
minden teológia és dogma nélkül. De ugyanakkor az
őszövetség istene is, akivel keservesen alkudnak és
tusáznak az ő prófétái" - írja A vitathatatlan Ady
című tanulmányában.²⁹ A sajkódi korszakban - önmaga
"vallásosságával" szembenézve - Ady ietenkeresését

is értékeli: "... a szive sodorja át a szakadékon; olyan erős benne a vadember, annak az istenigénye, hogy félredobja az éez érveit s hisz, mert hinni akar" - írja.³⁰

Legkorábbi tanulmánya, a Nyugat pályázatára beküldött Az Ady-vers genezise közvetlenül is az Ady-élmény mellett tanuskodik. Unmaga fejlődését vállalva "a két különböző birodalom" adta lehetőségekkel az Ady-strófa kialakulása követi. A formát az alkat felől szemléli, s a strófa kiépülésében Ady útját látja. Németh tudta: "Ady nem lezárt, egységes, egyetlen képzet adó költő /.../ Ady egy huszesztendő folyamat, ahol a részletek egymáshoz való viszonyukban, eredetükben és torkollásukban kapják meg értelmüket... Ady életét genetikusan és ezintetikusán szabad csak megírni."³¹

Egy elhibázott könyv olvasása után írta ezt, mintegy irányjelzőként. Ő maga nem írt Ady-könyvet, de tudta: Adyhoz a fiatalságnak van joga. Az ifjuság Ady-képét fogalmazta meg az Ady-pörben: "Adyt én három nagy áram örvényének látom. Az első egy ősi, magyar tendencia, mely ott lappang a magyar irodalom mélyén s Adyban foglalódott össze legelőször. A másik egy nagy európai koráramlat: a tizenkilencedik század második felének lehelete, mely Nagyvárad, Pest és Párizs levegőjéből szivódott Adyba. A harmadik a vídám életszeretet árama, egy új magyar hellenizmus, amely Adyban született meg..."³²

Ady az évszázadokat átfogó magyarságot, a teljes

költészetet, a valóságos ösztönöket igazoló "hitet" adta Némethnek. Vele szemben Szabó Dezső a kor kérdéseire való válaszokat, a modernséget, a teljes ember eszményét közvetítette. A különbözősége Németh is utalt. "Nem hódított meg úgy, mint Ady - írta Szabó Dezsőről - nem dalolta bele magát az idegeinkbe, de közelebb volt husz év kutató értelméhez, a teljes szomjúságra teljes kátével felelt."²³

Vele szemben később a kritikai hang erősödik fel, hatása azonban a huszas években Adyót is felülmúlta. Németh a Szabó Dezső - jelenséget a világháború utáni évek társadalmi ellentétéből vezette le. A probléma, amely Szabó Dezsőt feldobta rendezettebb viszonyok közt éppoly elképzelhetetlen lett volna, mint maga Szabó Dezső, írta. 1919 - a jelenség szintjén - igazolta Szabó Dezsőt. "Forradalom alatti élményeik, úgy látták - írja Lackó Miklós a felnövekvő ifjúságról - több szempontból alátámasztják Szabó Dezső koncepcióját: az 1919-es forradalom valóban nem "hasonlított" eléggé a magyar társadalomhoz; vezető rétege csak hiányosan tudta betölteni a nemzeti forradalmi intelligencia szerepét."³⁴

A szilasi élményekből táplálkozón Németh felfigyelt Szabó Dezső parasztmítoszára, de társadalomképének egésze a modernsége volt az, ami lekötötte. Az Elso-dort falu társadalomrajzát Németh később is elfogadta - igaz, ő már az Akasztófavirágban is differenciáltabb paraszti világot ábrázolt. Figyelt a Szabó Dezső közvetítette eszmékre is. "Ami ebben a világ-

nézetben fogvatartotta őt, az a konzervativizmust és baloldali radikalizmust egyaránt tagadó "modernség" volt; elsősorban a baloldali radikalizmus szükösnek tartott szellemével szemben föltámadt 20. századi-ság."³⁵

Az, hogy Szabó Dezső "modernnek" számított, a magyar szellemi fejlődés ütemvesztésével magyarázható. De éppen "modernsége" magyarázza, miért fordult felé az ifjúság tekintélyes része. Némethnél ezt 1923 után fokozta az önmagával való szembefordulása is. A beteg, önmaga börtönéből kitörést kereső fiatalemberrel Szabó Dezső egész-emberét fordította szembe. Ez elszakította Ady vallásosságától, míg Szabó Dezső társadalomképe megfelelt az Ady közvetítette magyarság-élmény lefordításának. A két hatás így élhetett egymás mellett, s így hangozhatott Németh írásaiban is egyre erősebben Szabó Dezső. Németh gondolkodói fordulata az Emberi színjáték idején a Szabó Dezső hatás átértékelésével s az Ady-élmény felerősödésével jár majd együtt.

IV.

A fiatal Németh László gondolkodása irodalomközpontu. Ezt fiatalkori érdeklődése, az átélt és a vállalt hatások, a magyar társadalom és irodalom, fejlődésének mozzanatai érthetővé teszik. Az irodalmat a kultúra legfontosabb tényezőjének tekinti s közösséget összefogó erkölcsi erőt tulajdonít neki.

"A kultúra nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnessé, irányítója. Ilyen értelemben volt a görögöknek és a franciáknak, s ilyen értelemben nincs ma minékünk kulturánk." - írta.³⁶

Később a görögség mindennapi életében megmutatkozó magatartást, kulturát tanulmányozta. A kultúra-alapító feladatát vállalja magára, s ha erősen kötődik is az előző korszakok alkotóihoz, az új magyar kultúra, irodalom fejlődését vigyázza, azt igyekszik a régi magyar kultúrával összekapcsolni. Ez nem hatás, nem átvett szerep: a kínálkozó lehetőség felismerése és annak önmaga törekvéseivel való egyeztetése.

Németh irodalmi kérdésfeltevései irodalmontulajdonosi, társadalmi problémákhoz vezettek. Ady, Szabó Dezső követőjénél nem is lehet másként. Tanulmányainak legfeltűnőbb jellemzője a magyarság és korszakerőség összekapcsolására való törekvés. Idézhetjük a Csokonai-tanulmány részletét: "Nagy magyar költő mindig az volt, akiben az európai korszakkal és ízléssel kereszteződött a magyar népiséggel."³⁷

Írásainak másik visszatérő mozzanata a várakozás.

Németh érezte - ezt a társadalmi változások, majd a változások elfojtása segítette is észrevenni -, hogy az Ady utáni magyar irodalom átalakulás előtt áll.

"Ha az 1910 és 20 közötti irodalom Adyék Gorlicéjének a kihasználása volt, ma megint az új évek előtti gyülekezés stádiumában vagyunk. Ki itt, ki ott keresi a megváltó rést, mintegy pedzve a leggyengébb

helyet" - írta jó érzéssel. ⁻³⁸

Különösen a lírában érezte ezt az átalakulást. Korai tanulmányainak az az érdeme, hogy eléje menve az irodalmi átrendeződésnek, bejelentette az új irodalom iránti várakozást. Első megjelent tanulmányában - Móricz Zeigmond - is ezt érezzük. A tanulmány pár mozzanata: "az író: vállalkozás" tétel után Móricz epikusságának jellemzése később is visszatérő gondolatok Németh Lászlónál, de a jubileum "íróetikai mérlegén" Móricz mégis könnyűnek találtatik.

A Harmadik Magyarországi íróit kereste ekkor Németh. "Én mint kritikus a napfényre akartam ráncigálni valamit, ami nem volt meg, de ami hiányzott, s épp ezért úgy hittem, valahol meg kell lennie" - írta. ⁻³⁹

A nemzedék - Némethnél Harmadik Magyarország - már feltűnt, de egészében még nem mutatkozott. Németh azt figyelte, kik lehetnek azok, akik meghatározzák majd a mozgalom egészét. Marconnay Tibort átvezető költőnek látta, nem az új törekvések létetemenyesének: "Nem áll a magyar verse tradíciói folyamában. Épp idegen alkata miatt nem érzi azokat a versérzéseket, amelyek a magyar verse centrális problémái." ⁻⁴⁰

Komáromi János az ellenkező oldalról bírálta: "Tanulni kell. Szégyen, hogy Magyarországon, ahol bárki európai kulturájú és ezemezőgű tollforgatóvá nőheti és stréberkedheti ki magát, a legmagyarabb tehetségek olvasása közben kedvetleníti el az embert az a nyolc esztálynál megállt érdeklődés, amelyet a legeredetibb

tehetség sem leplezhet el." 41

Németh irodalmi modelljének két író felelt meg: Erdélyi József és Tamási Áron.

Ekkorra Erdélyi mutatta meg jobban magát. Vele újra a magyar nép szólalt meg az irodalomban. Magyarság és európaiság, népiség és korszerűség Németh ítélete szerint az ő költészetében valósult meg. "Új kísérlet, mely a magyar gondolkodást az eddigiektől eltérő módon akarja érvényesíteni a népköltés és az átvett európai vers egyszerűbb formáiban." 42

Németh Tamásiban is a "magyar természet új megnyilatkozását" üdvözli, azt az író, aki önmagának teremtette meg műfaját. A helyi színeket őrző Tamásinak az általános emberi felé fordulást ajánlja.: "Azt a helyi színt, amely egyik legnagyobb szépsége, ne is veszítse el, inkább hassa át vele s színezz be egész Erdélyt, egész Magyarországot, az egész világot." 43

Németh László két pólusú irodalmi modellje természetesen a magyarság oldaláról volt biztosítva. Irodalomtörténeti tanulmányai Balassiról, Szenczi Molnár Albertről, Csokonairól, Petőfiről, Vajdáról a diákevek óta sorjázta. "A régi magyar irodalommal való foglalkozás nála is arra irányult, hogy a modern kultúrát valami autentikus magyarral kapcsolja össze." 44

A másik, az európai oldal ekkor az általános emberiben oldódott fel. Természetezerően nem Németh műveltségének hiányosságáról van itt szó, hanem arról, hogy az európai eszmégramlatokat, művészi törekvéseket nem állította értékmérőként a magyar művek elé.

A készülődés évei és az Emberi színjáték után, mikor kialakul a jellegzetesen Németh László-i magatartás, ez az oldal is megtalálja a maga vegyértékét. A nemzedék-toborzás sorozata, az Új nemzedék már a kettősség jegyében íródott...

Az időszak tanulmányainak másik csoportját Szabó Dező hatása érződik. Németh az ő társadalmi nézeteit hangoztatja. A faj és az irodalom kapcsolatát vizsgálja, s így veti fel a zsidókérdést is. Babits Mihály nagy regényéről, a Halálfiáról írva fogalmazta meg: "magyarnak lenni nehezebb dolog, mint zsidónak", s hogy a "zsidó az életre kiváló, a szépre kapható faj, de ahol nem pénzről, de a szellem erőfeszítéseiről volt szó ... az igazán meghökkentőt mindig a magyar kisebbség csinálta."⁴⁵

Szabó Dezőre emlékeztet az is, ahogyan Ady és Hatvany kapcsolatát tárgyalja. Mégis kár lenne csak az írásokat leválasztani Németh Lászlóról, ahogyan azt B. Nagy László is tette. Szerinte ezeknek az írásoknak "csak jóval később, a gyűjteményes tanulmánykötet megjelenésekor nőtt meg az akusztikájuk, amikor a Kisebbségben eszmekörét lehetett belőlük visszavetíteni."⁴⁶

Felfogásával szemben Lackó Miklós is az életmű egységességét hangsúlyozta: "Németh László életútján valóban voltak fordulatok, a nagyszabású növekedésen belül a megmerevedés, a beszűkülés időszakai, s s - "visszaesések sem egyszerűen hanyatlást, hanem mindig - a Kisebbségben esetében is - egy-egy egyoldalúvá élezett vagy torzult gondolatkörtelmélyülését je-

lentették.”⁴⁷

Az Emberi színjáték előtti időszakban a tanulmány volt Némethnek az a műfaja, amely a legtöbbet mutatta meg tehetségéből. Az időszak sajátossága ez: a gondolkodói világkép körvonalai a tanulmányban bontakoztak ki. Ekkori tevékenysége később is erős nyomatékokat kap, igaz, lesznek olyan területek is, amelyek az életmű kiteljesedésével elhalkulnak. Németh először a tanulmányt tudta személyessé formálni - az író a regénnyel az Emberi színjátékban teszi ugyanezt. Ez a megkésetttség nem a tanulmány- és a szépíró szembeállítását jelenti, hiszen ellenkező előjelű változást is tapasztalunk, mikor a Gyász indulatához bizonyos késéssel a Tanulgondolatanyaga is csatlakozik. Az írói megkésetttség inkább a tehetség természetére utal: a tanulmány előbb teremtettséget Némethnek önmaga vállalására, mint a regény...

A Z E M B E R I S Z I N J Á T É K

I D Ő S Z A K A :

A Z Á L O M V I L Á G V Á L L A L Á S A

I.

Németh László 1928 nyarán feleségével együtt európai utazást tett. Az olaszországi, franciaországi utat az irodalmi olvasmányok készítették elő: "A külföldi írók társaságában tett európai utazásunk egyre bővösebb színekkel festette ki képzeletemben egy valóságos európai utazás tervét."¹

Valódi élményeket ez az utazás ritkán adott: felszínre hozta a házastársak torzalkodásait s a napi gondok mellett az idegen városok, múzeumok is diszletszerűnek tündek.

Végigrohanták Olaszországot, hogy aztán Párizsban elbujjanak. Felesége a várost járta, Németh pedig a hónapos szobában Proust összes műveit olvasta... Később is kapkodásnak, az utazás paródiájának tekintette utjukat. A kapkodás mögött azonban ott lehetett már a készülődés is. 1928 augusztusában - visszaérkezésük után négy-öt nappal - Németh már az Emberi színjátékot írta.

A regény írásakor Németh Felsőgödön élt. 1929 márciusában - alig, hogy a regény folytatásos közlése a Napkeletben elkezdődött - már kiábrándultan írja: "Hol volt Boda Zoltán? Hol volt ifjúságom rohama? Mint esztelen öngyilkosságra, gondoltam a zöld lámpa alatti hajmalokra, s egy kertért, amelyben krumplit kapálhatok, elcseréltem volna minden jövőendő színjátékomat."²

Nyárra visszateért regényíró kedve, de a regény lezárását már ismét csak az egymásra következő foly-

tatások kényszerítették ki: "A regényt Pesten fejeztem be, elég kedvetlenül/.../ A Napkelet medrükből kiszorított írói is elégedetlenkedtek; az új évfolyamba nem nyulhatott át a regény, mindenáron be kellett fejezni. Az utolsó folytatásnál ők is megkönnyebbültek, én is ..."

- írja.³

A regényírói hajlam változását a közben eltelt egy év történései magyarázzák. Németh 1928 őszén szakított a fogorvossággal és iskolaorvosi munkát vállalt. Ezt az állást az Egri uti Polgári Iskolában Ceordás Elemér főorvos segítségével sikerült megszereznie. /Neki ajánlotta később az Emberi színjátékot/. Az orvosi munka után regényírásra a hajnal és az éjszaka maradt. Télen betegsége akadályozta a munkát. Olaszországba utazott gyógyíttatni magát, innét visszamenekült, aztán négy hetet fektetett itthon. Végül kiköltözött Felsőgödre, ahol a leszorítottság előli szabadulás visszahozta munkakedvét.

Ezen a nyáron verődött Németh köré az első irodalmi társaság. Farkas Zoltán - aki Babits-csal először beszélt Némethről - ismertette meg Bohunitzky Szeffivel, Schöpflin Aladárral. Németh Bohunitzky Szeffiék "irodalmi szalonjában" járt, itt találkozott Gellért Oszkárral. Nyárra Bohunitzky és Schöpflin is kiköltözött Gödre. Németh jól érezte magát a társaságában: az irodalmi elismerést érezte itt, azt, amit - érzése

eszerint - Osvát megtagadott tőle. "A jövő embere voltam, az imént feltűnt ifju tehetség, aki körül az irodalmi élet most kezd csomósodni" - írta.⁴

Németh a Nyugat köréhez került ezzel közelebb:

ősszel Babits Mihály is meglátogatta. Németh ezt a Babits és Osvát közötti ellentéttel magyarázta:

"Elismerte Osvát érdemeit a Nyugat szervezése körül, de úgy érezte, hogy mint a Nyugat parancsnoka, az ő helyét bitorolja" - írta Babiteről.⁵

Ennek az ellentétnek a Nyugat polarizációja volt az oka: "1928-29-ben voltaképpen már két jól kitapintható irányzat különböztethető meg a Nyugatban: egy radikális-liberális, és egy, a régi és új konzervatizizmushoz közelebb álló nemzeti-népi irányzat."⁶ Az utóbbinak volt a vezetője Babits, aki 1929 tavaszán kivált a szerkesztésből, s a fiatal írókkal együtt új folyóirat kiadására készült. Németh - 1928 őszén értő tanulmányt írt Babits költészetéről - az Osvát-ellenességben találkozott Babitséval: "Az a négy év, amit züg folyóiratokban a Nyugat-tól távol kóboroltam, bennem is felforrt. Ha őt Osvát szigeteli el, az én száműzetésem is Osvát bűne" - írta.⁷

Babits most már Némethtel és Sárközi Györggyel együtt tervezi az új folyóirat indítását. Osvát halálával a Nyugatnál is új helyzet állt elő: a szerkesztést Babits Mihály és Móricz Zsigmond vezeti át.

Németh az új helyzetben Babits táborába került "mint olyan író, aki alkalomadtán kézitűsára is hajlandó..."⁸ Az elszegődés, ahogy Németh írja, a "testőrparancsnokság", a neki felkínált szerep azonban eltávolította Némethet Babittól. Új tanulmánykötetét nem tudta dicseélni. Elfogadta a Baumgarten-díj évdíját, aztán Olaszországba utazott. A hazatérés ismét kapkodva történt: pénzük sem volt, kislányuk megbetegedett, Némethet a Baumgarten-díj miatt is támadták. A hangulati hullámzásokban gazdag másfél év alig sejteti, hogy közben Németh gondolkodása is átalakult, s Németh az Emberi színjátékban már az átalakult gondolkodással kiteljesült írói világ ábrázolását valósította meg. Az 1930-ba átnyúló események mögött már újabb írói-gondolkodói törekvések rejlenek.

II.

Németh saját 1928-as gondolkodói fordulatát az európai utazásból s a párizsi Proust-élményből vezette le. Nyilvánvalóan szerepe volt ebben a fordulatban ennek is, de egyedüli magyarázatnak ezt nem fogadhatjuk el. Nagyobb szerepe volt itt a szellemi kitekintésnek, mint a valóságosnak. Lackó Miklós meggyőzően bizonyította, hogy a népi mozgalom előretörésének idején az európai gondol-

kodás szemlélésének sajátos oka lehetett. S ez alapjaiban érinti Németh gondolkodói irányváltását.

"Németh László - hazai és külföldi hatásokra - rájött, hogy a huszas évek végének népiességét a provinciálizmusba süllyedés veszélye fenyegeti, ez a népiesség a korszak modern áramlataival már nem igazolható" - írja Lackó Miklós.⁹ Németh saját irodalmi modelljét a korszerű irodalmi gondolkodás felől igyekszik biztosítani. Nemzedéke tagjai is ezt tették, s ez bizonyítja, hogy Németh ekkor is, igaz, még mindig egyedül, a nemzedék útját járta.

A kitekintés, az európai irodalom figyelése, meghatározta a gondolkodói fordulat lényegét: az európai áramlatokhoz kapcsolta Németh gondolkodását.

De legalább ilyen erősen jelen van Németh saját szemlélyisége is a szemlélő írásokban. Leírja, értelmezi a műveket, majd mérlegre teszi, értékeli azokat. Saját gondolkodásával kapcsolja össze, s így fogadja vagy utasítja el őket.

Németh az 1920-as évek európai irodalmából azokra a művekre figyelt, amelyek az egyén és a külvilág viszonyára vonatkoztak. Ezzel - a kérdésfeltevésben - a huszas évek elejének Németh Lászlójához érkezett vissza. Észrevette, hogy mindaz, amit eddig eltekart, önmagából nem mutatott meg, az érték is lehet. A Pirandello-tanulmány hangja erősödik így fel. "Mi az egyéniség?" - kérdezte. "Percről percre

alakuló, szétfolyó, új formákat felvevő tömeg. Ha nem is egészen cseppfolyós, mint a víz, de nem is szilárd, mint a kő" - válaszolta.¹⁰ Ezzel a kiismerhetetlen egyéniség meghatározással állította szembe a szerepet: "a köztudatban sem a magunk valóságában, hanem a helyettük használt jelekben élünk. Ez a jel a szerep. A szerep az élő, kuszált, változó ember helyett álló világos, állandó, esz-bentartható séma/.../ A szerepre a társadalom vigyáz. A társadalom nem emberekre, hanem szerepekre épül."¹¹ Most győződött meg arról, hogy az ember és szerep szembeállítására rendező építhető. A világos, érthető sémákkal önmaga egyéniségét, alkotását állítja szembe. Németh ezzel igazolását adja a huszas évek elejének s műbe emelheti egyéniségét, önálló világot építhet, megalkothatja önmaga mítoszát.

De mégsem egyszerű visszakanyarodás ez. Némethnél a regény a tanulmánnyal együtt halad, a gondolkodói élményei visszahatnak a regényre is. Ugyanakkor az 1925 utáni írói-tanulmányírói tevékenysége is beépül gondolkodásának korszakába. Az egyén és a külvilág, egyén és a társadalom viszonya, az egyéniség vállalása, igaz, ellentmondásba került az előző időszak társadalmi elkötelezettségével. Németh az Emberi színjáték időszakában tagadja a külső világot, a társadalmat. De mégsem dől el a kettőesség kérdése. Olyan dilemma kezdődik Németh Lászlóban,

mely végigkíséri életművét. Vitathatatlan azonban, hogy a fordulattal Németh lehetőségekre talált rá s ezek a lehetőségek az életmű alapkérdéseit, színezetét is meghatározták.

III.

Az átalakulás az 1928-29-ben írt tanulmányokból jól kitapintható. A változás az európai irodalommal foglalkozó tanulmányokban bontakozik ki, hogy a Szabó Dezso-esszé programadóan is összegezze azt. Kisebb kritikai írásai is a fordulat adta lehetőségeket aknázták ki.

Németh ebben az időszakban André Gide-re, Proust-ra, Claudelre figyel, aztán Freudra, az orosz írók közül Dosztojevszkijre, és Tolsztojra. Főalként Gide-t olvasta. Lelkesedett érte, most az elutasító hang az erősebb. "Én az ő művei között mindnyájunk életének látens nihilizmusát érzem" - írja Németh.¹² s ő ezt a nihilizmust nem tudja elfogadni. Fontossá ezt a tanulmányt a saját egyéniség-képének a kibontása teszi. A nihilizmussal szemben az erkölcsös ember erőfeszítéséről írt: "Ez az ember nem törődik a törvénnyel, minden kívülről ráerőszakolt regula értelmetlen ösztöneinek a kétirányúsága mellett. Az ilyen ember hol azt sajnálja, mért nem vagyok fölebb, hol azt, mért nem vagyok alantabb. Szentté merevedve, de ellenállhatatlanul vonz-

ze indulatai bozótja is. Az átlag ember, ha megváltoztatja élete erkölcsi atmoszféráját, már fuldokol. Ő a sűrítés és ritkítás irányában is saját igazabb elemét találja. Ő van jobbra és ő van balra is, s minél inkább jobbra vagy balra kerül, annál inkább vágyik a másik oldalon állni. Föltorlasztja magát és szeretne zuhatagként lezuhanni. S ha lezuhan, visszasaajog belé előbbi helyzete. Az erkölcsi igényesség váltotta ki az ösztönök visszaütését, vagy az ösztön örvényei a magasság-vágyat? A Newton harmadik törvénye ez, az erő, amely ellenerőt terem."¹³ Szárnyalás ez, az Emberi skinjáték írójának szárnyalása, Németh itt ír először alkatáról - a felfedező mámorával. Önmagába, alkatába zártságát ismerte fel, de vállalta is ezt a bezártságot, mert az alkat kettőssége, s a kettősség egymásba átjátszó mozgása, cikázása a gazdagságot, az intenzitást adja az életnek, de a műnek is. Rámaként feszíti szét az életmű szövetét az itt jelölt irány. Az alkat összetettségét az is jelentette Némethnek, hogy bármerre tekintett, önmagát találta.

Az időszak kritikái mutatják, hogy az alkatban gondolkodás mellett az írói alkat keresése is ekkor erősödött fel. "Az alkat az a határ, melyen a lélek semmi vágyódása, semmi műveltség nem lendítheti át írásában a költőt, s az alkat az a határ, melyen belül minden érzést, és minden temperamentum árnyalatot kifejthet, mert rejtett, belső erők támogatják"

- írta már korai Tamási-tanulmányában is.¹⁴

A Kosztolányi-tanulmány szintén a Gide-dal foglalkozó írára mutat vissza. Kosztolányi, ahogy Németh írja, a "nem fontos" dolgok költője. "Fontos dolgokban a felület rikoltoz, a nem fontosakban azonban a lélek mély üzen." - írja.¹⁵ Ezért jutott el Kosztolányi a gyermek világához. "Mics a gyermek még nem is ismeri a "fontos" világát. Őt még nem tépte ki a "nem fontos" mítoszából az életben helytállás kötelezettsége."¹⁶ Így lesz A szegény kisgyermek panaszai Kosztolányi "soha meg nem haladt verses-könyve." Regényeiben is - Németh, a véres költő kivételével - a tudattalan világ tárul fel: "a homlokzat "fontos" jelenségei mögött az épület belsőjében detonációvá összegeződő "nem fontos" semmiségek."¹⁷ Kassák Angyalföldjéről írva ismét csak a tehetség, az egyéniség jogát hirdeti. Felveti az író és a társadalom viszonyának kérdését, s az önmaguk - s így örök - igazságáért írókat helyezi előtérbe. Kassák tehetsége legyőzte szándékát: "Aki egy osztály írója akart lenni, az élet írója lett. Ez a tehetség talán még odakényszeríti őt - írja Németh - a művészet legérdekesebb tárgya: az egyéni titok elé. Mert akármit is hirdetnek ma, az egyéniség nem elnövés az örök dolgoktól, hanem az örök dolgok egyetlen hiteles jelentkezőmódja."¹⁸

Az egyéniség jogainak hirdetése mellett Németh ekkor figyel fel az irodalom vallásosságára is.

Az egyéniség titkai saját fiatalkori vallásosságához^R vezették el. Némethet akkor sem a dogma ragadta meg a vallásban, hanem az érzés, a pietás, ahogyan később írja. A klasszikus orosz irodalomban is ennek igazolását kereste. Tolsztoj és Dosztojevszkij - írja - "teszik oda az ékezetet, ahová tenni kell; nem a hitre, hanem a vallásos érzésre."¹⁹ Tolsztojnál a vallás "nem az értelem halálugrása, hanem egy élet fölötti szellemi tendencia elismerése. Ő az az ember, aki úgy küzdött ki magának Istent, hogy szellemi életünk törvényeit sem tagadta meg."²⁰ Ez a fajta vallásosság - mint az Emberi színjátékban Boda Zoltánnál is - az önüdvözülés keresésével jár, de etikai színezetű is: társul az egyén önmagáért való felelősségével. Ezért írhatja Németh Tolsztojról: "Vallásitanításánál is fontosabb, hogy a lelkiismeret mérleg-érzékenységét eddig számba nem vett súlyok mérésére fejlesztette tovább. Patikamérlegen már a durva tizedesmérlegek korában."²¹

Németh ebben az időben figyelt fel Pap Károlyra is. Az ő írásaiban az ember szabad küzdelmét látta az Istenért. Pap nem kívülről szemléli az ember szenvedését, hanem vállalva a titkok világát, az emberrel azonosulva. "Szolgája az emberi szenvedésnek, s nem orvosa" - írta Pap Károly hősről.²²

A vallásos érzés Némethet nem juttatta közel a neokatolicizmushoz, noha ez az egyéniség vállalásának egyik utja lehetett volna. A Színjátékban Boda Zoltán elkerülte a neokatoliciista csoportot...

"Németh új korszakának, az "őserőtől" a "műveltség" felé fordulásának hazai ösztönzői elsősorban azok az új katolikus vagy radikális szellemi történések, vagy a kettőt együtt valló fiatal irodalmárok voltak, akik ott huzódtak meg - Némethtel együtt - a huszas évek konzervatív szellemi fórumain..." - írja Lackó Miklós.²³ De Németh nem tudta elfogadni a

hit dogmáját. Őt az egyéniség védelme, s ezzel együtt egyfajta sajátos ideológiánélküliség is jellemezte. A merev ideológiáktól való eltávolodás segítette a Babitscsal való barátság kibontakozását is, anélkül, hogy saját álláspontjáról ellépett volna. Ugyanakkor az egyéniség védelme Freud munkásságának újbóli átgondolását is követelte.

A Freud-tanulmányban Németh Freud érdemének elsősorban azt látta, hogy segítette a pozitivizmusra, válaszként jelentkező új tudomány és új művészet kialakulását. A szakszemlélet uralma után ismét olyan tudomány jelentkezett, amely képes az egész áttekintésre. "Ez a tan betörhet minden emberrel foglalkozó tudományba. Történelem, esztétika, néprajz, mitológia, pedagógia, szociológia tényei engedelmesen várják, hogy az újrafogalmazók végigszáguldjanak rajtuk..."²⁴ Freud igazolta Dosztojevszkij, Ibsen, Gide, Ady, Proust, Kosztolányi művészetét: az emberi lélekre, az egyéniségre figyelt. Ám Freud módszere, az analízis nem helyettesítheti a művészet módszerét, a szintézist. Az analízis - Németh felfogásában - az egyén visszavezetése a

társadalomba, "a rátartó ember besezuja a nagyságon".²⁵ Németh itt már nem tudja követni Freudot. Elismeri, hogy munkássága a tizenkilencedik század tagadása, de önmaga huszadik századiasága felől Freudot is tizenkilencedik századinak éreli. Amit elfogad a freudizmusból, azzal bírálja. B. Nagy László, Lackó Miklós is idézi a tanulmány egyik mondatát: "A freudizmus egy árnyalatnyi hangsúlyváltással keresztény tanná billenthető, mihelyt libidó helyett az én-ösztönökre rakjuk az ékezetet."²⁶ Németh - ahogy másutt írja - itt a pszichoanalízissel szemben Boda Zoltán igazolta. Ez a feloldással szemben az egyéniség önállóságának hirdetését jelentette.

Az írások során végighúzódó szemléleti változás programszerű megfogalmazását a Szabó Dezső-esszé jelenti. Múdatos Németh leszámolása Szabó Dezsővel, ezért hangsúlyozott és mitizált is. Összecsapásukat Németh "az első világnézet-összecsapásnak" nevezi Pannóniában.²⁷ Az új nemzedék nevében méri fel mindazt, amit Szabó Dezső a nemzedéknek és neki jelentett. Németh a továbblépést követeli: "Ady csak a tohonyaság ellenében írt, mi egy fiatal barbár hit ellen. Tíz év, s úgy körénk kocsonyásodik a Szabó Dezső gondolata, hogy ember legyen, aki moccanni tud. S ez lesz a mi időnk."²⁸

Szabó Dezső szerepét most is történelmi funkciónak látja. De új tájékozódásával ettől a funkciótól való elszakadását emeli ki. Németh szerint "Szabó De-

zeő nem tud a dolgok jellegéhez férni."²⁹ Azt a korszerűségképet utasítja el az új korszerűségelv jegyében, amit az előző időszakban ő is átvett Szabó Dezsőtől: "s ha Szabó Dezső azt mondja, hogy az egyéniség semmi, kedvünk kerekedik az antitézisre: az osztály, történelem, nemzedék, stb. a semmi. A történelem nagy sivárságában az egyéniség az egyetlen fölemelő. Ennek az állításnak, tudom, tizenkilencedik századi szaga van. De a század is semmi az igazság előtt /.../ az igazság pedig az, hogy áldott, aki kibetegedik a Nagy Jánosok életéből. Vagy komolyan hiszi, hogy Dante, Dosztojevszkij, Goethe, a nagy kollektív összegezők nem voltak éppolyan énné betegedettek, mint a századvégi francia irodalom fintor-emberei."³⁰ Az Emberi színjáték értelmezésének kulcsmondatát írja le Németh László: "Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbejön önmagával."³¹ De mégsem elfordulás ez a korábbi időszaktól. Önmaga kifejezésén Németh nem csupán az egyéniséget, az alkatot érti, hanem aindazt a szerepvállalást, amit már korábban is érvényesíteni akart. Az Elsodort falut "a magyar élet szintézisének", "a magyar irodalomtörténetből ki nem szakítható remeknek" nevezi. A magyar társadalom regényének tartja, amely "minden társadalmi osztályt fölmutat."³² Ez a Szabó Dezső-i indíttatás ott van az Emberi színjátékban is. A mű így nem csupán ujetmondónak, de összefoglalónak is íródik.

A felfedezésen túl tendenciákat, hajlamokat vetít ki, mintsem a megtalált írói világ kérdéseinek megoldását jelenti.

IV.

Az Emberi szintjéről Németh László az Ember és szerepben elmondja: egy medikustársa történetében, aki az egyetemről eltűnve falujában kuruzsolt, önmaga problémáját, világnézete és természete ellentmondását akarta feloldani. Világnézete a társadalom követelményeit fogadta el, természete viszont önmaga különösségét, egyéniségét emelte a társadalom fölé. Szabó Dező "egész embere" elutasította az alkatban mutatkozó máseséget, az egyéniség külön színét. Németh az irónikusnak szánt történetben alkata ellentmondásosságával akart leszámolni - az élet normáit akarta Boda Zoltán történetében önmagával is elfogadtatni. Az 1928-as külföldi utazását követő világnézeti fordulat ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy az író számára természetesnek tűnő tétel: "A szentség: impotencia; az üdvösség az idegbaj önigazolása" visszájára fordult, s hogy "Boda Zoltán az irónia ellen lett irónia."³³

A regény - a vele egyidőben keletkezett tanulmányokkal együtt - így vált Németh 1928 nyaratól kezdődő új korszakának mutatójává. Az új gondolkodást

kialakulásában mutató tanulmányok: az André Gide-, a Freud-írás, de még az összefoglalónak szánt Szabó Dezső-esszé is csak mellékbolygói lehetnek annak a gazdag világnak, melyet Németh az Emberi színjáték-ban feltár. Első nagy szintetizáló műve ez: a párizsi Proust-élmény az emlékek, emléktömbök regénybe emelését segítette, Proust "lélek-geológiája" után a Németh László-i lélek-geológia kialakulása. Az elbeszélést, az emlékképek egyetlen koordinátarendszerét, ahogyan Grezsa Ferenc nevezi, az ő hatására közelíti a pszichológiai regényhez. Felerősíti ez a világnézeti fordulata által átélt élményt. Azt, amit Németh az egyéniség kultuszáról a tanulmányai-ban hirdetett. Az európai művészetben megfigyelteket így önmaga élményével azonosította. Talán ez magyarázza, hogy az Emberi színjáték nem lett olvont, a modern európai prózát utánzó regény.³⁴

A felfedezés, az önmaga alkotára való rádőbbenés, a regény írásakor lírai hevességű volt, így csupán az alapvonalakban engedte érvényesülni mindazt, amit Németh a korszerűség nevében elfogadott. Önmaga élménye viszont új lehetőségeket nyitott meg előtte. Az Emberi színjáték kérdései az életmű alapkérdéseivé váltak, így a regény az öntörvényű írói világ kialakulását segítette. S közben az író az időben visszafordulva is megteremtette önmagát. A különösség, a máság, az egyéniség hálójában való vergődés évei - 1919-1923 között - ekkor váltak különösen fontossá

Németh számára. A huszas évek elejének válságban élő Németh Lászlójához fordult vissza. A regény mégsem emlékezés és nem is az életbeli kérdések újbóli megfogalmazása. A regény írásakor az író - a huszas évek végének gondolkodásával - a huszas évek kezdetén kialakuló világát találta teljesnek, s az akkor megfigyelt alkati jellemzőket, sajátosságokat a regény gondolatiságának kivetítésére használta. Az Emberi színjáték ábrázolásmódjának ezt a sajátosságát későbbi műveiben is megőrizte. Ezért érződik az életmű egészén az alkati meghatározottság, ahogyan az alkatban való gondolkodás az életmű egységességét is mutatja.

A regényt körülvevő tanulmányokban gondolati síkon jelentkezett az egyéniség felfedezésének élménye, a regényben a pszichikai látásmód uralkodik. Először itt formálódik a Németh László-i lélektani regény, a tudatregény: "Ettől kezdve az író mint narrátor egyetlen tudat ablakán pillant a világba: az auktorialis és az énforma az elbeszélésben egybeötvöződik - írja Grezsa Ferenc.³⁵ Németh - többek között - ezzel lép túl korai elbeszélésein és az Akasztófavirág című regényén. Az alkat dialektikája viszont ezt is feszíti azt a keretet, amelyet az író a tudatregénnyel teremtett. Németh későbbi - "tökéletesebb" - regényei: a Gyász, az Iszony, s az Irgalom is az alkati dialektika egyik végletének ábrázolását valósították meg. Az Emberi színjáték nem tökéletes - de rendkívül gazdag mű...

Németh az alkati, pszichikai ábrázolás mellett - s ez a regény és a "korszerű" európai művek közti különbségnek másik oka - a társadalom ábrázolására is törekedett. A kérdést, amely az egyén és környezete kapcsolatára vonatkozott, ő egyén és társadalom kapcsolatára fordította le. A társadalmat tagadó egyénen keresztül maga a társadalom is foglalkoztatta. Az új korszakot nyitó Emberi színjáték így összefoglalás is. A regény társadalmisága korai élményeket erősített fel: a Toldy-reálba való átiratkozást a forradalmak időszakának tapasztalatait, az Akasztfavirág című regény élményvilágát, az Ady- s a Szabó Dezső-hatást. A szakitás, a leszámolás ellenére Szabó Dezső is ott van a regényben, s ez önmagában is igazolja, "hogy Németh távolról sem szakadt el a magyar szellemi-irodalmi hagyományoktól olyan radikálisan, ahogyan ő maga gondolta."³⁶

A lélektani és a társadalmi regény mellett az Emberi színjátékban ott van a huszas évek válsághangulatának ábrázolása, az írói életeszmeny megfogalmazása, s a későbbi utópiák világa. S ott a törekvés az "emberi eszmék teljes színpadának" ábrázolására, az új evangélium hirdetésére, a balzaci teljesség után egyetlen ember életutjának a leírásában az "emberi színjáték" bemutatására. A cím mégsem Balzacra, hanem Dantéra utal: "azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy az Emberi színjáték evilági téreken át vezet a hőst, külön sorsában mutatván meg a pokol, a purgatórium és a paradicsom állomásait."³⁷

Üsszetettségekben, szándékában is különös regény az Emberi színjáték. Egyszerre jelenti az "organizátori" törekvések újbóli megfogalmazását, a regényírói én felfedezését, az új regényforma kialakítását a XIX. századi nagy regény felújítását. Ugyanakkor - a lélektani-társadalmi ábrázolás összekapcsolása ezt már jelezte - kísérlet a magyar társadalmi fejlődés sajátosságaiából fakadó ellentmondások feloldására. Emellett az irodalom mámorosító világának bemutatása, önértelmezés, kísérlet egy új emberiség leírására. Üsszefoglalóan - Belső Miklós kifejezését használva - az Emberi színjáték a teljesség regénye.

Az írói szándék megváltozása, Boda Zoltán igazolása, a hangsúlyáthelyeződés a regény világában is új lehetőséget adott Némethnek. Az elbeszélés és a leírás mellett itt jelentkezik a lélekteremtő regény. Már Gulyás Pál is felfigyelt erre 1932-ben írt tanulmányában: "egy új műfaji gondolat forog kockán, egy új nemes plánta, a magyar regényírásnak egy új jelentkezési akarata."³⁸

A lélekteremtés Németh Lászlónál nem lélekelenzés - noha a módszer nem idegen Némethről -, hanem a lélek kialakulásának a megmutatása. Nem pusztán a megfigyelt jelenségek leírása, hanem alkotás, a világ egészének megidézése egyetlen, a művet uraló tudat segítségével. "A szabadság épp abban van, hogy az író nem halásza, hanem teremt az emberileket.

Hozzájuk adhatja magát, s mindazt, ami a társadalom mélyéből s a csillagok magasságából hozzájuk ezit és feléjük tart - csak emberek maradjanak /.../

A döntő az, hogy azoknak elfogadhatók-e. Azaz a történet mögé itt is berajzolhatom mindazt, ami van, s nem történik; mint minden művészetnek, a regénynak is szabad az egészre törnie" - írta később Németh.³⁹

Az Emberi színjáték nem tudatregény, ahogy azt a Gyász vagy az Iezony képviseli. A regény alaprajza, a teljességre törekvés nem engedi, hogy Németh László csak Boda Zoltán történetén belül maradjon. De lélekteremtő regény - más tendenciák mellett, s így a későbbi tudatregények is hozzá kötődnek.

Németh ritka írói bravurral a gyermekkor világából bontja ki, vagy inkább arra építi hőse idegenségét. Zoltán a gyermek "mink" és "mások" világát különbözteti meg. A "mink" világán belül érzi magát biztonságban, a "mások" világában kívánná feloldódni. Az ellentétpár végigkíséri fejlődését, újabb jelentéseket vesz fel, hogy végül az egyén beleő világának és a társadalom valóságának ellentétéként jelenjen meg. Az ellentétpár felnövesztése megfelel a regény társadalomábrázoló törekvéseinek, Boda Zoltán utjának, megatartásának ezzel Németh társadalmi magyarázatát is adja. Zoltán sorában számos olyan kapaszkodót figyelhetünk meg, amelyek a "mások"-hoz, az élet-hez vezetnek. A "mink"-től menekülve külön világot épít, de ez is a "mink"-hez vezet: vissza, elzárja a világtól.

Zoltán apja mesét mond a Zöld disznóról. Zoltán erre a mesére álom-világot épít: "Ez nem a "mink" világa volt, de nem is a "másoké."⁴⁰ Az álom-világ átváltozik, de köztes helyzetét nem veszíti el. A Zöld disznó meséje is átalakul: "A mese kihalt, de az élet titkokat derengtetett előtte, egész titokszövevényt. Ami előbb a Zöld disznó birodalma volt, az "apai titok" bozótjává vált."⁴¹ A gyermek az általa megfigyelt világban apja köré építi a maga mitológiáját. Erre épül az apjáért való bosszu világa, aztán a pubertás álma. Az álom és a Zöld disznó azonban megmarad: "A Zöld disznó ugyeszólván vezérmotívuma a Szinjjátéknak, pszichológiai refrénje."⁴² Aztán megjelenik a nő, s vele az álom és valóság különbözőségét mutató idegenségérzet. Az iszony - Zoltán a másik álomvilágban élővel, a tanítónővel szemben érzi először - összefoglaló motívum.

Összegzi Zoltán életének történéseit a más szintre emeli életidegenségét. Biológiai, alkati magyarázata is van Zoltán test-gyűlöletének, az alapvető ok mégis a másaságé, a különbözőségé. Ha Zoltán megtalálná a kapcsolatot a nővel, az életbe is visszatérhetne. Így viszont a ezerelmet is álomvilága részévé teszi. "Képzeletbeli ezerájomban enyémek a föld legszebb hölgyei" - idézi Balzacot.⁴³ Közben az álomvilágon belül kettős változás történik. Az ön-maga korlátaiba szorult hős igazolja önmagát, s ezzel kezdetét veszi a csonkaság legendateremtése.

Ekkor kezdődik a belső világ tágítása is: "Csak azok a valóságok érdekeltek, amelyeket a képzelete feldolgozhatott, csak az asszimilálható dolgokról volt véleménye" - írja hőséről Németh.⁴⁴

A pubertás Zoltánt életcéljától fosztja meg. Új álomvilágot épít, ennek is az életgyőzelem vágya a mozgatója. "Az életnek egy célja van, hogy győzzön. Ezt az érzését még a Zöld dísznő-legenda felejtette benne, akkor is a farakásra ugrani, s meglengetni a zászlót, erre ment a játék."⁴⁵ Az önmaga előtti győzelem vágya vezeti a háboruba. Álom számára a háboru, de próba is. Az edzés által éppen az álomvilágból akart kitorolni. Az aszkézist keresi, hogy felkészülhessen annak legyőzésére. De az önmagára utalt Boda Zoltán nem léphet ki személyiségéből. "Minden embernek magának kell tisztázni a életét. Ha csupa önmagával rendbejött emberből állna a társadalom, akkor a társadalom se tehetne mást, ő is rendbe jönne /.../ Egész határozottan érzem, hogy az én életemet nem csak Lenin és Marx, de Krisztus sem oldhatja meg. Csak magam!"⁴⁶ Zoltán ezzel tudatosítja és vállalja önmaga és világ ellentétét, de kísérletet is tesz az ellentét feloldására. A szeretet-vallás, mások szolgálata így ismét a győzelem igényeként fogalmazódik meg. Törekvése a belső értékek hasznosítását követeli. Mikor a szeretet nem képes visszavezetni az életbe, az irodalom jelenti számára a visszavetítés új lehetőségét: "Csak a magány és a nagy mű menthet meg."⁴⁷

Próféciának tekinti az irodalmat, így az része etikai tiltakozásának is. Az irodalom, az íráság összefogja fejlődésének eddigi motivumait és továbbfejlesztí öngazolását: "... egyszerre egész idegen, a világtól különböző anyagnak érezte magát, amely büszke lehet rá, hogy ennyi ellenséges erő közt is élni tud. S újra átvillant rajta, de most sokkal élesebben a Nagy Költemény, igazolni mindazt, ami vele történt, megénekelni a Farakás legendájától az előző esti kiábrándulásig mindent: gyönyörű önapoteozis, amely világraszólóan megmutatja, hogy a Boda Zoltán-elemek éppugy megvan a maga jogosultsága a Mindenségben, mint a vasnak vagy káliumnak, akármilyen fölöslegesnek tűnik fel az első pillanatra."⁴⁸

Az irodalmat az üdvösség-ügy részének tekinti: "... a költészet semmit nem tisztáz. Aki kész, az felmutatja magát, aki nem kész, vergődik. Csak az élet tisztáz. Ha én holnap rendbe jövök magammal, nem írok többet" - mondja Boda Zoltán.⁴⁹ A Csonkaság discsérétéről írt verset, alkata igazolására és elfogadtatására törekszik. Tagadja a társadalmat. A társadalomhoz való alkalmazkodás felfogása szerint önmaga elárulásaként valósulhat csak meg. Ettől a felfogástól egyenes ut vezet Hódosig, a Cigánysorig, az ottani gyülekezetiig. Világképét, vallásos felfogását újabb s újabb stációkat járva kénytelen megfogalmazni.

Világképében kiemelkedő helye van a vallásos érzésnek. Az egyén - miután a társadalomról önmagára helyezte

a hangsúlyt - nem fogadhatja el az emberi lelkiismeret felmentését. A tizenkilencedik századi haladás-tannal is ezért fordul szembe: "Aki a haladásban hisz, nem hisz önmagában. A haladás eltolja rólunk a felelősséget. Én csak láncozom vagyok, én csak eszerény sejt vagyok. Már akkor inkább a kereszténység! /.../ A haladás talán van, de nem tudok mit kezdeni vele. Isten talán nincs, de meglehet fogózni benne" - mondja.⁵⁰ Vallásossága különbözik a vallások tételeitől. Zoltán nem a hitet, hanem az érzést állítja előtérbe. Önmagát akarja felmutatni, az életet akarja tisztázni, a boldogságot, a harmóniát akarja elérni, s ez mind a hitnek az önmagára való vonatkoztatását jelenti. A vallás elszakítja az "ég zeinórpaddalásától", ahogyan Horváth Laci mondja, s azt is önmagába helyezi. Ödvösség-hajezolása közben így válik önmaga céljává és mértékévé is. "Az emberek a maguk alkotásai, a természet a tied" - mondja.⁵¹ Az életet azonban nemcsak kiteljesíteni akarja, hanem megszerzett többlet szerint meg is változtatni. A norma, amelyet önmagának keres, Zoltán szerint a társadalomé is lehetne. Utja - a világtól való elszakadása - nemcsak menekülés, hanem lázadás is. "A családban és a társadalomban egyaránt értékpusztulást, az értékek széthullását látja. A kiválás, az exodus irányába löki az élettapasztalatnak tűnő "nem változtathatunk a valóságon" tévhite is."⁵² Szándékainak társaddlni irányultságát jelzi a hódosi szegénység vállalása is. Közösségének azon-

ben csak "a lelki békeesség nyugalmát tudja kínálni."⁵³ Felfogásában a társadalmat bíráló minőség forradalmára is jelen van: "A foglalkozás: osztozkodás az emberi munkában a védekezés az egyéni gond ellen. Mi történt ezzel az emberrel, hogy nem akar osztozkodni, hanem az egész emberi munka kell neki, ahogy a filozófiának az egész tudás? Ki biztosította be ezt a vakmerőt, hogy átnéz a gond vállán, s lemond a védelemről, amely a részmunkásnak kijár?" - kérdezi.⁵⁴ A kérdésfeltevő bátorság jellemzi az Emberi színjátékot. Boda Zoltán azonban lemond arról, hogy a társadalmi kérdésekre társadalmi választ adjon. Alkata, életutja önmaga üdvözüléséhez juttatja el. Saját istenébe, önmagába kapaszkodik, hiszen nála a hit akarata a személyiségből ered, s a személyiségre irányul. Az Isten az emberbe kerül, s a tulvilág az életbe. Boda Zoltán előtt az eszme megfoghatatlanul lebeg, csak a hőse jellemzése: gyermektisztelete, belésozult nemessége, tökéletesedése jelzi, hogy az élet fölött kialakult többlet nem más, mint az idea, amely betöltendő normaként az élet és a társadalom ellenére létezik, s amely Zoltánt maga felé rántja. Legáltalánosabb tartalma pedig a különység formájában rejtőzködő, igazolást váró, megmutatkozó és feladatot kereső minőség.

Az Emberi színjáték a lélekteremtő regény mellett társadalmi körképet, tablót is rajzol. Boda Zoltán életutja nemcsak a modern szent önüdvözülésbe tor-

kolló sorsát mutatja. A főhőnek két "mellékbolygója" van a regényben: Horváth Laci és Behr Alfréd. Az írói szándék szerint a három fiuban "a jövő Magyarország három ága" ⁵⁵ bontakozik ki. A regény szövege is ezt bizonyítja: "Tizenéves zöldeágük életreszóló magokat takart, mint a dió vagy a mandula zöldege." ⁵⁶ A párhuzamosság különösen Zoltán és Alfréd között figyelhető meg. Együtt játszanak, együtt indulnak el a faluból, s együtt térnek vissza a háború kezdetekor. Laci - a módos parasztronok révén - kívülről került a történetbe. Hármójuk találkozásai adják a regény sajátos, de később egyre inkább erőszakoltnak tűnő ritmusát. A cselekmény menetében ezek a találkozások jelentenek újabb s újabb csomópontokat, s ezek magyarázzák a közben eltelt időszak törekvéseit is. Boda Zoltán történetének kibontakozásával mégis háttérbe esorolnak, tételt igazoló figurákká válnak. Alfréd Behrből Boressá változik, s a család története is a zsidóság magára ívelő sorsát példázza. Alfréd az, aki megtalálja magának az érvényesülést: a szellemi élet stréberje lesz. Horváth Laci - akiben önmaga ironikus képét igyekezett Németh László megrajzolni - az új, népies fiataloságot képviseli. Adyt, Szabó Dezőt olvas, sorsában is "vieszahajol" a néphez. Zoltánt is Adyval jellemzi Laci: "Ha láttok a magyar mezőn/ Véres tajtékos, pányvás ménét/ Vágjátok el a kötelet/ Mert lélek az, bus magyar lélek." ⁵⁷

A három fiu egymástól elkanyarodó sorsa fogja egybe a háború és a forradalmak korának magyar tár-

sadalmát megrajzoló regényt. A Sziniáték a forradalmak idején felnövő nemzedék regénye. Az epját figyelő Boda Zoltán korán megismeri a társadalmi különbségeket. Az iskola, aztán Csót felerősíti a falu társadalmában megfigyelteket. Zoltán a faluban a szegények sorát élte át, de ismeri a gazdag parasztek világát is. Megvan itt a helye a módos Horváth-családnak, a tanítóéknak és a jegyző-Lajcsikáéknak is. A falu után a háború, majd a forradalmak időszaka is gazdag ember-világot vonultat fel. Igaz, Némethnek a háborúról nincs mondandója: Zoltán gyorsan megsebesül, s csak az ellenforradalom idejére tér vissza. Az 1919 utáni eseményeknél Németh már ismét önmaga történetét írja, így az ábrázolás is pontosabb lesz. Az egyetem, az érvényesülésért küzdő akarnokokkal, stréberekkal, a tudomány szentségét vallókkal és az attól elfordulókkal, jól jellemzi az induló nemzedéket. Vannak itt vallásalapítók, dunántuliak, önmagukat érvényesítő, s olyanok is, akiknek már sikerült a tudományba kapcsolkodni. Mellettük ott vannak az írójelöltek s az írók is. Velük kerül a regénybe a huszas évek szellemi utkeresése. A fiatalok öszezejöveteleket tartanak, Claudelről, Dosztojevszkijről vitáznak vagy Szabó Dezsőre esküsznek. Ha Babits nagy műve a Halálfiú a Nyugat-nemzedék regénye, akkor az Emberi eziniáték az azt követő. A két regényben számos közös vonást találunk. A rokoneág mégis inkább Sándor Imre története és Boda Zoltán irodalmi kalandja közt figyelhető meg. Babits visszatekintve írta regényét, Németh

a nemzedék színrelépésével egyidőben, nemzedéki jelentkezőként. A korabeli irodalmi élet, már amennyit Németh ismert belőle, ugyanugy részese lesz a műnek, ahogyan a Halálfi is ezt ábrázolta. Zoltán sem marad meg az irodalom területén, számára - ahogyan azt Alfréd tudóskodva elemzi - csak eszköz az irodalom. A Halálfi is ezéles társadalmi képet rajzol, ezt teszi az Emberi színjáték is. De itt az alakok sokasága, társadalmi rétegződése nem válik társadalmi-történeti folyamatok ábrázolójává. A regény többeszólamúsága feloldja a társadalmat ábrázoló regényt. Míg a mű kezdetén Boda Zoltán és Behr Alfréd párhuzamosságát figyelhetjük meg, addig a mű lezárulásakor Boda Zoltán és Horváth Laci kettőssére figyelhetünk. A jövő Magyarországnak három ága Németh László elketi dialektikájára, Boda Zoltán és Horváth Laci ellentétére redukálódik... A regénynek ezt a jellemzőjét már Gulyás Pál megfigyelte: "Az a terület az övé, ahol a tanulmány tömör szövegén átvillog a művészi rendezés mágikus sugara/.../ Áttételes tehetség ő - itt Babits-csal rokon-, s mihelyt kiesik az áttételből, kiesik az erejéből. Ilyenkor vagy Dosztojevszkijéknak ragadja meg hatalmas karját/.../ , vagy a váratlan előugró Szabó Dező pogány testébe kapaszkodik. De maga is érzi a kapaszkodás megalázó helyzetét, s megindul a nagy küzdelem az önálló egyensúlyért."⁵⁸ Gulyás Pál megállapításának igazát az Emberi színjáték társadalomábrázoló rétegének folytatásaként létrejött regények - főképpen

az Utolsó kísérlet kötetei - igazolják...

"Tolsztoj egyéniségének a méretét épp ez adja meg, hogy egész eposzokat tudott kivetni magából, anélkül, hogy azoknak, akár a legtávolibb ponton, kapcsolatát a maga belső személyes problémáival elvesztette volna" - írta Németh Tolsztojról.⁵⁹ Mint annyi más megállapítása, ez is az önjellemző gondolatok közé tartozik. A Németh László-i világ egyik legjellemzőbb vonása a személyesség. A tudományos-filozófiai gondolkodás eredményeit önmagára vonatkoztatta, ahogyan önmaga szükséglete erősítette fel filozófiai-történeti érdeklődését. Etikai rendezere saját alkati érdeklődését, problémáit őrzi, a műveiben megfogalmazott magatartáselemény - a szellem embere, a minőség forradalmára, az idea-ember - mércéjét önmaga jelentette. "Feltűnően szubjektív áttitátottságu volt Németh László gondolatvilága" - írja Fülöp László.⁶⁰

A szépirói művekben mégsem a személyesvilág közvetlen ábrázolása történik. Németh hatalmas életrajzi regénye - ahogyan egybegyűjtött írásai mutatják - az önéletrajzokból, naplókából állt össze. Igaz, a szépirói művek is Németh Lászlóról vallanak. De nem közvetlen ábrázolás szintjén, hanem objektívéllóva, a művekben teremtett alakok, motívumok hatalmas rendszerének változása révén. Az írói egyéniség táplálja a művet - Némethnél idegen volt a valóságot közvetlenül ábrázoló író magatartása - de a megfelelő író és műve között bonyolultabb, áttételesebb

annál, ahogyan azt a kulcsregények sejtetni engednék.

Németh elbeszélő művei közül az Emberi színjáték az első, a személyesség jegyeit magán viselő alkotás. A regény nagy ujsága - innét az író mómora is - a személyes-gondolkodói-alkati világ műbe emelése. Az írói én regénybe kerülése alaposan megváltoztatja a regény világát. Vele a társadalmi regény szorult háttérbe, a felerősödött a lélektani-gondolati síkon történő ábrázolása.

A személyesség vállalásának külső jele az önéletrajziség. Az Emberi színjáték - alaprajzában - távolságtartó mű, de az önéletrajzi elemek így is a mű egészére kiterjedő motívumrendszerként képeznek. Boda Zoltán és az apja kapcsolatának a leírása, Horváth Laci jellemzése, Boda Zoltán egyetemi élete, pesti környezete, aztán a hódosi világ, a Horváth család szerepeltetése: mutatói ennek. A személyes jellegű valósággelemek hangsúlyozza ez, de ugyanugy a valóságteremtés funkcióját látják el ezek a motívumok, mint a regény - egyébként rendkívül gazdag - szövetének nem önéletrajzi elemei. Az epikai személyesség másik következménye a művek eszmeiségét, a hősök egymáshoz való kapcsolatát határozza meg. Németh azonosulása Boda Zoltánnal a regény gondolatosságának személyességét erősíti fel. Ő kereste önmaga igazolását, ő került át a Négyesy-szemináriumról az orvoskarra, ő vitatkozott a szocializmusról Balázssal, a sánta szabóval, s ő akarta az irodalommal az életét tisztázni. Németh is ezt a normát kereste, amely Boda Zoltán üdvösség-

vágyának célja...

Németh önmaga felfedezésével a mű részévé tette fiatalkori világának egészét. Utkeresése nemcsak Boda Zoltán sorsát igazolja. Ha a Szinjáték főhőse Németh László-i hős, akkor az Horváth Laci is. Még a tőle egyébként idegen Behr Alfrédot is megajándékozta Németh néhány személyes vonással: Rousseau-tanulmány, tájékozódási-igény.

A kettős - alkati és gondolati - önfelfedezés az Emberi színjátékban egyszerre történik. Boda Zoltán és Horváth Laci szembeállításában Németh László alkatának ellentmondásai jelentkeznek. Németh szinte egész pályáját alkata ellentmondásaiból vezette le - ahogyan egész pályája magán is viseli, legtöbbször azonban nem meghatározóként, hanem a különféle meghatározottságok jelzőjeként, az alkati sajátosságokat. Az alkat dialektikájára Németh Lászlónál saját gondolatissággal bíró hősök épülnek...

Horváth Lacit irónikus alaknak szánta. Anyai örökségét csufolta ki benne: "Agyoncsinosított fiucska volt, akkorácska, mint Zoltán, csak bluzt hordott, mint a rektor lányai s Behr is valamikor. Csimbók is fityegett a bluzon, és a lábán félherisnya..."⁶¹ Később, Zoltánnal való vitájában Laci Szabó Dezső nézeteit képviseli. A vita a regény gondolati csúcspontja, a fogalmak segítségével tisztázza a két hős közti különbséget. Nyomosság, betegség, Ady, Dosztojevszkij - ezt képviseli Boda Zoltán, vele szemben az egészséget, Szabó Dezsőt Horváth Laci. Laci elutasítja Boda Zoltán istenét,

Zoltán pedig Horváth Laci embereszményét. Zoltán mind-
ezt a Szabó Dezso-esszé szabadulni vágyásával teszi.
Szokásos is Horváth Laci alakját a Szabó Dezso hatás
levetkőzéseként látni. De Boda Zoltán csonkaságára a
Tanuban egész ember épül, s ebben, hacsak a lehetősé-
gek mutatójaként is, de ott van Szabó Dezso.

A gondolati meghaladottság ellenére Horváth Laci Né-
meth László fejlődésének egyik lehetséges irányát
mutatja. "Két lehetséges létértelmezés összeceapása
ez az eszmei bajvivás a kizárólagosság igényével"

- írja vitájukról Cs. Varga István.⁶² Boda Zoltán
önmegvalósítása, önmagához való hűsége, az egyén mo-
rális magatartása Horváth Laci ugyancsak idealizti-
kus, karakirozott közösséghez való elkötelezettsé-
gével került szembe. A regény önmagát is írja: Né-
meth László nem azonosítható a szőlőhegy Boda Zol-
tánjával. A főhős elszakad Németh Lászlótól, ahó-
gyan Horváth Laci is. Az azonosulás más-más hőfokon
történt, de mindketten Németh fejlődésének egyik
lehetséges irányát képviselték. "Egy-egy alternati-
va bontakozik ki ezekben az életutakban, és az al-
ternativasorozat tulajdonképpen egyetlen - a legin-
kább reprezentatív! - szereplőben található meg
összegezetten és csonkítatlan egységben: magában a
narrátorban, aki voltaképp saját életmodelljében
akarja kikísérletezni mindegyiket, a választás iz-
galomával és örökös próbatételével, a ezenélves ér-
dekeltség kötöttségeiben élve" - írja Németh re-
gényeiről összefoglaló érvénnyel Fülöp László.⁶³

Az Emberi színjáték nem egy hősnő: itt - a tudatregényre utaló tendenciák mellett - az írói világ egésze uralkodik a művön. Németh az önműködés ellenére sikertelennek mutatja Boda Zoltán útját, de Horváth Laciét is. Laci falusi körorvos lesz, elveszíti magát, kelepcebe kerül: "Ő győzött, s győzelme lett a börtöne: beszorult a Gulyás Pistik, Horváth Sándorok, Molnár Zeófikák falai közé!"⁶⁴ Németh felfogása szerint az üdvözülés csak önüdvözülésként, a közösség vállalása csak az én elvesztésével valósítható meg. Az egymástól elkanyarodó kettősségekre utal az író megjegyzése is: "Én magam, pereze, nem lettem sem Boda Zoltán, sem Horváth Laci: a kettő azonban azóta állandó harcban állt bennem: életem belső dialektikája e regény írása közben bontakozott ki."⁶⁵

A lélekteremtő s a társadalmi regény egymásmellettisége, az erőteljes személyesség - ezek hol egymást erősítő, hol egymást gátló volta - mutatja: az Emberi színjáték nem érhetette el, nem valósíthatta meg ezt a teljességet, amelyet írója szánt neki. A regény társadalmisága ellenére sem adott teljes társadalomképet, s főképpen nem adott magyarázatot a huszadik század első harmadának Magyarországról. Ábrázolhatta csak, de nem oldhatta meg a társadalmi létproblémákat. S Németh alkat és világnézet összeütközéséből fakadó kérdéseit is csak felerősíthette, megnyugtató - érvényesnek hitt - válaszokat nem nyújthatott. "Amit én akarok, azt írással csak el nem érni lehet" - mondja a regényben Boda Zoltán"⁶⁶, s ez Németh Lászlóra is vonatkozik.

Ha Németh az Emberi színjátékban megoldhatta volna az öt mozgó problémákat - nem írt volna többet. De az irodalomtuli kérdések megoldását Magyarországon sohasem egy regény jelentette. Így bontakozhatott ki Németh hatalmas életműve - mindig a kor szintjén maradván...

Sikertelen volt a Színjáték akkor is, ha az írói érvényesülés felől nézzük. Folytatásai a Napkeletben jelentek meg. az irodalmi közvélemény, ha ezáron is tartotta, az önmegmutatás, a második "organizátori" jelentkezés szándékára alig figyelt föl. Írás is csak három év elteltével jelent meg róla. Igaz Gulyás Pál tanulmánya máig egyike a Németh Lászlóval foglalkozó legjobb írásoknak.

A regénynek ezt a sikertelenségét Németh már a regény írásakor érezte. A gyors azonosulás után elszakadt hőseitől. Amikor Boda Zoltán az önmaga útján járva eljutott az üdvösségösztön beteljesedéséhez, az író saját alkota felfedezésének következményeit mérlegelte.. Mégis indokolt a Színjátékot a teljesség regényeként számontartanunk. A Német László-filológia talán legizgatóbb kérdése író és műve kapcsolatára vonatkozik. A művek és hőseik a Németh László-i világgal tartanak kapcsolatot, s az Emberi színjáték ennek a világnak az egészét tárja fel. Író és műve kapcsolatában valóban a teljesség regénye. A teljességet itt nem a eszményesség vállalása jelenti, hanem az írói világ - a művekben jelentkező gondolatosság mellett a forma kérdését is ideértve - legfontosabb elemeinek jelenléte. "Németh a Tanu mellett az írói magáratalálás legnagyobb lélegzetvételének tartja az Emberi színjátékot." - írja Cs. Varga István.

A teljes alkotói személyiség mutatkozik meg a műben, az alakok, helyzetek sokaságában újratevően önmagát. Az önéletrajziség mellett - sorolhatnánk a példákat - a regény eszmeisége, a hősök egymáshoz való viszonya is ennek a következménye. Az én analízise az írói én analízisével járt együtt. Ezt pedig a gondolkodó önelemzése kísérte. Ez elválasztja az Emberi színjátékot Németh előző műveitől. A későbbi művektől pedig az különíti el, hogy míg azok az első valódi Németh László-regényben egymás mellett élő ábrázolásmódokkal a Színjáték egyes tendenciáit juttatják érvényre - az egyes időszakok különböző gondolati-ságának megfelelően - addig az Emberi színjáték a későbbi művek, korszakok egésszéneke értelmezését segítő viszonyítási pontok jelenti.

Ez a kapcsolat megfigyelhető az alakok, motívumok rendszerében. "E regényben Németh későbbi életműve egész figurális anyagát, alapszituációit és eseményeit összezsúfolja. A szánta szabó, akinél Zoltán medikusként tanyát ver, éppúgy viaszatér majd a Bűnben, mint segédközműves, és az Utolsó kísérletben, mint szobaur, amint a Horváth-família tagjai, a bibliás regényő, az ügyes, kapari gazda s a kapaszkodó, sunyi fiú, későbbi különítményes tiszt, az ügyefogyott tanár-sógor és a harcias ideges felesége, a legváltozatosabb beállításban ismét feltűnnek az Utolsó kísérletben, az Iszonyban és az Irgalomban. Hísz bármennyire más is az írói beállítás, az Emberi színjáték "fia-Sándora", vagy az Iszony Takaró Sanyija között épp úgy könnyű a rokonságot felfedezni, amint a regény Horváth tanár ura és örül-

tek házába kerülő felesége, valamint az Utolsó kísérlés Molnár járásbírója és Ottika nénije, másrészt az Irgalom Kertésze és Kertésznéje között is mélyebb alkati megegyezés van, mintsem az írói alakok másutt megszokott egymásra rimelése." ⁶⁸ A művek gondolatiségében is ezt a kapcsolatot találjuk. Boda Zoltán üdvösségvágya Égető Eszter és Kertész Ágnes belátásáig ível. Az életmű egészen végighúzódik a "vallásos" gondolat. De az Emberi színjátékban megfigyelhető tragikus látásmód is ott van Németh ezinte valamennyi művében. Az alkotás dialektikája, mozgása a Németh-hősök mindegyikét meghatározza. Boda Zoltán életidegensége, iszony-sikolya a Gyászban és az Iszonyban teljessé válik. Vágyát az emberi kapcsolatokra, a társas tevékenységekre Horváth Laci elegyedni tudásával a belátás hősnői hordozzák. A hős-tipológiát, a szent, a hős és a szörnyeteg hármasságát az alkotás határozza meg, értelmezését pedig Boda Zoltán, a "modern szent" és Horvát Laci kettőse teszi lehetővé.

Az Emberi színjáték alapkérdése, az egyén és a társadalom egymáshoz való viszonya tükröződik az epikai formában is. "A Németh László-i regény tudatregény, de nem veti ki magából a társadalmi regényt." ⁶⁹ Ez a regény pedig a Színjáték után is fejlődésregény - így örzi Németh a XIX. századi örökséget. A főhős útját pedig a színjáték kettőségeire is utaló monódia és körkép bontja ki. Ugyanakkor a gondolkodó eszméi is innét nyerik eredetüket. A regény kijelölte azokat a problémacsoportokat, amelyek az életmű legkülönbözőbb pontjain újra és újra előkerülnek. Az irodalom és az élet viszonya, kapcsolódásuk és ellentmond-

dásuk, az életgyőzelem vágya, az ideg, a minőség, akár-
csak az alkat dilemmái, végigkísérik az életművet. S u-
gyanigy a regény társadalmi tételei is. Zoltán ösztönös
ragaszkodása a szegénységhez ennek éppugy része, mint a
Szabó Dező-i indíttatású társadalomlátás, amely a népi
írók mozgalmában való résztvételen, a Kisebbségben-kor-
szakon keresztül a "bartóki modell" megfogalmazásáig
terjed. Boda Zoltán egyéniség-kultuszára már a regény
lezárása után rögtön a szellem emberének megátartása és
teljességvágya épül /vö. Új enciklopédia/, ez pedig a
Tanuhoz vezet, amely érvényesíti az önmagára vonatkozta-
tott és teljességet vállaló, erkölcsi alapozású világké-
pet. S ahogy a Tanu, s az azt követő korszakok a korsze-
rűség /európaiság/ és magyarság kapcsolatát hirdetik,
ugy valósította meg Németh László az Emberi színjátékban
a huszas évek végén az európai művészet mozgását jelző
magyar gondolati regényt; a gondolatiség és erkölcsiség,
a pszichologizmus és szubjektivitás regényét.

**A SZELLEMEBERE;
MAGATARTÁS ÉS A SZEMLELET
TELJESSÉGE**

Az Emberi színjáték megaslata után Németh - ha nem is a Színjáték útján, de a Színjáték adta tapasztalatokkal - új, a regénynél is hatalmasabb vállalkozásra készült.

"Most hatalmas rohamra gyürkőztem, görögül tanultam, regényterveket készítettem, egy könyvtérre való munka forgott az agyamban..." - írja 1930 elejéről az Ember és szerep¹ben. A nagy vállalkozás helyére mégis a szépaprózottság lépett. Élete válsága: kislánya halála; az irodalom válsága: az őt ért támadások; és az élete mögött kibontakozó gazdasági és politikai válság magyarázza ezt. Kislánya, Pécó halála /leírása az Ember és szerep fájdalmasan izzó, lírai részletében olvasható/ a gyors gyógyulás keresését is Némethre kényszerítette. Később észerte csak, hogy magára erőszakolt munka sem jelenthette a veszteség pótlását: "Hónapok, évek múlva vettem észre, hogy a gyógyulás mégsem volt olyan tökéletes, mint hittem: a szenvedés átnyargalt fölöttem, de a lélek, amely visszamaradt, más volt, mint előtte. A halál be volt oltva az életembe; eddig is tudtam, hogy egyszer meghalok; ettől fogva éreztem is." ²

Némethet az irodalmi életben is támadások érték. Először találkozott a félreértésekkel, rosszindulattal szőtt bánásmódokkal. A támadásokra ürügyet a Baumgarten-díjjal való jutalmazása adott. A valódi okot Babitsccsal való barátságga jelentette: azzal, hogy csatlakozott Babitshez, magához vonzotta az őt érő támadásokat is. Ezt Németh is érezte. Hatvany Lajos Németh Gellért Ozkár-tanulmányait támadta, s antiszemizmussal vádolta Némethet: "A cikk vége

Babitsra rugott ki - kommentálja az írást Németh -, tőle tanultam a zsidógyűlöletet, ő kezdte a forradalom után kitessekelni a zsidókat a magyar irodalomból." Végülis - s ez mutatja a helyzet fonékságát - Schöpflin védte meg Babitsot a Németh Lászlót támadó nyílt levéllel szemben. Maga a Gellért-tanulmány nem adott okot erre a támadásra. A támadás viszont Németh előtt is felvetette Babitscsal való kapcsolatának tisztázatlanságát, s segítette elszakadásukat. Ezt követően Németh a Napkelettel is szakított. Új írókat kívánt bemutatni a folyóiratban, akiket a Napkelet nem fogadhatott el. A lap nélkül maradt Némethnek Babits a Nyugat kritikai rovatát ajánlotta. Ő a nemzedék íróiról készített tanulmány sorozatát közölte a lapban. Ez viszont magában rejtette már a Babitscsal való végleges szakítás lehetőségét.

A szétaprózottság jellemzi tehát az 1930 elejétől a Nyugattal való szakításig terjedő időszakot. Ezt látjuk akkor is, ha a pályaszakasz belső történéseire figyelünk. Az ígért Kézinczy-könyv nem készült el, a korszakkal foglalkozó három tanulmányt sem követte újabb. Az 1930 tavaszán elkezdett Gyász /Németh előbb novellát akart írni/ csak az időszak lezárulása után készült el. Németh a Napkeletben világirodalmi tanulmányokat írt, az időszak kezdetén Babitscsal barátkozott, aztán nemzedéke íróival foglalkozott. De félbeszakadt a Nyugatban elkezdett tanulmány sorozata is. "Magatartására inkább a bizonytalanság, a zavar, sokszor a kapkodás volt a jellemző" - írja Lécó Miklós. ³ Németh bizonytalansága a koré, de ha ez

írások, tanulmányok belső logikáját figyeljük, akkor azok így is a szétaprózottság ellenére egységes renddé állnak össze. A tájékozódás irányai szorosan kötődnek egymáshoz. A Kazinczy-kor felé azért fordult, mert "egy kulturateremtő irodalmi kort" fedezett fel benne. "Kisebb írók munkásságában is mennyi gond, latolgatás - írta -. Itt értettem meg, hogy ha a nagy eszenvedélyt a nagy művek árulják el, a nagy kultúrát a társas izlés csiszolókorongjától ragyogó inponderábilisák."⁴ Az elkészült három tanulmány a nemzedékszervezéssel kultúrát teremteni igyekvő multkeresése. Az új nemzedék elé állított követelmény, Németh "remekmű-esztétikája" a görög tanulmányokból származik. A görögségélmény pedig készülő regényét, a Gyász is befolyásolja.

A világirodalmat pártoló Kritikai Napló a korszerű írói szemléletet, magatartást látásmódot kutatta. A világirodalomban megfigyelteket pedig a Harmadik Magyarország helyett szinrelépő nemzedékre alkalmazta. Babitsól az "írástudók felelősségét", a szellem területére való visszahuzódást tanulta. Ezt követelte az új nemzedék íróitól is. De míg Babits a kényszerű visszaszorítottságba való belenyugvást hirdette, Németh a század új rendjének akart irányt szabni. Kapcsolatukról helyesen állapította meg Lackó Miklós: "A visszavonuló Babits s az előre hatoló Németh egy pillanatra újra találkozott" Megállapítását az időkerek egészére vonatkozathatjuk. A kultúra vélekedésének megfogalmazásában, hirdetésében Babits és Németh

egyek voltak. De amint megfogalmazták álláspontjukat, az Ezüstkortvalló Babits, és a korral szembeforduló az irodalmon túllépő, új enciklopédiát és új magatartást hirdető Németh, akkor már el is távolodtak a másik álláspontjától..

Köztes időszak Németh pályáján a most tárgyalt. Az Emberi színjáték lendülete új irányt vesz itt ez juttatja el Némethet a Tanúhoz. A regény polifóniája után Németh munkássága egy szólamot hangsúlyoz: a kibontakozó életmű fejezetei erre épülnek rá. A Színjáték teljességét kereste itt is, de ezt már csak a Tanú gondolati teljességében találhatta meg. Felerősödnek az előző időszak tételei: az organizátorság az Új nemzedékben kötődik le, az irodalmon túllépő érdeklődés az Új enciklopédiában. Az én felfedezése után - s ez is a huszas évek Németh Lászlójához való visszatérést mutatja - műveltsége is az idea alapjává válik.

Németh ebben az időszakban a szellem embere kifejezést használja leggyakrabban. A szellem embereként a kor sötét és kultúra ellenes erőivel szemben a szellem területén kívánt olyan erőt létrehozni, amely képes az új barbársággal szemben a maga rendjét megvalósítani. Ezzel alakult ki a Tanún keresztül a Szárazói beszédig jellemző magatartás...

II.

Németh László új korszakának nyitánya, a "rohamra készülődés" első jelentkezése: Akritika feladatai.⁶

A Nyugatban jelent meg 1929 decemberében, az Ösvétot bucauztató számban. Programadó cikk, eddigi tanulmányainak, szétezoórt kritikáinak jellemzése, kritikusí törekevéseinek megfogalmazása. De több íe mint programadás, leginkább magyarázat: a kritikusí szerepre véletlen rátalált Németh László értelmezi szerepét, magyarázza írásait, foglalja össze irodalmi életrajzát.

Igy az Ember és szerep öse. Ott a szerep kialakulásának történetét írja le Németh, itt a szerepre készülő fejti ki tevékenysége elveit. Magyarázat: így összefoglalás és eligazítás íe. De az összefoglalás íe csak azért történik, hogy a szerep a maga teljességében kibontakozhasson.

Írásában azt magyarázza, hogyan került kapcsolatba a kritikával. Első kritikai írására, a Móricz-jubileumra írt tanulmányra utal. "Költő leszek - mondod, s amikorra észreveszed magad, kritikus vagy. Talán egy megszorult szerkesztő csípett ol, hogy írj a nagy regényíró jubileumára.. Olvasta egy novelládat, s azt hiszi, udvarias leszel..."⁷

Németh ekkor - egy éppen hogy csak befejezett regénnyel a háta mögött - kritikusnak vallja magát: "a műfaj, amelyhez óvatlan percben közel léptél, elkap, mint valami lendítőkerék. Természettudós, organizátor, filozófus? Sokféle ember vagy, s nem egy képesség tornája a te műfajod. Nincs telhetetlenebb a te műfajodnál, s nincs erő,

amelyet föl ne szippantana. Tágul, ha tágítod, mélyül ha mélyited. Annyira száll meg, amennyi megezálltságot elbírsz s azon túl annyival, amiól összerogyez."

Nála a kritika műalkotás: nem réz, s nem feladat, hanem alkotás. Németh alkotóként áll a kritikák mögött; azok az író, gondolkodó céljait szolgálják. A kultura- és irodalomteremtő számára a kritika az a műfaj, amelyben elképzeléseit megfogalmazhatja. De másképpen is alkotás a kritika: "Ami az írónak a kifejezés, az ő neki a véleményalkotás. A vélemény az ő műve, ebbe zárja ihlete leleményét, ezen próbálja ki szellemi fegyelme csiszoló erejét."⁹ Németh László felfogásában a kritika véleményalkotás. A vélemény kettős folyamat eredménye. Ez a kettősség kritikái felépítésében is megfigyelhető. A leírás: a művek megismerése, értelmezése, a kritika az értékelés. Németh szerint az irodalmi mű "az anyag bizonyos ellenállása ellenében jön létre" az "esztétikai jegyek" mögött "emberi igények" állnak, ezek a művet is meghatározzák. A megismerés az esztétikai jegyekből indul ki, s onnét hatol az igényekig: "Nem elég az esztétikai jegyek értékét ismerned, ki kell találnod, milyen emberi igény áll mögöttük, hiszen ez az igény rakja föl rájuk a hangsúlyt, lehel beléjük életet."¹⁰ A kritikus vélemény az így kibontott igények új formában való megjelenítése: "A jó kritika megismétli a művet a maga eszközeivel, hasonlít is a műhöz a maga módján."¹¹ Nemlenség ez a kritika, mint "... az esztétikai jegyek pszichológiai értékelése. Vagy fordítsuk meg: emberi igények felmutatása esztétikai

jegyekben."¹²

Németh kritikája az alkotó életét keresi, az író irányító törekvésére kíváncsi. Írásai, gondolatmenetei visszatérően ezt hangsúlyozzák. Kiragadott, de általánosítható példa Illyés Gyula Nehéz föld című kötetről írt tanulmánya. Kérdései az igényeket keresik: "A versek tartalmát elfelejttem, ritmusukat kimossák újabb ritmusok, de van valami túl tartalmon és zenén, amit nem lehet elfelejteni. Mit jelent a költőnek a vers? Miféle szervezeti igény áll azó és lejtés mögött? Tulzása-e versöszöntőről beszélni?... Aki megszokta, hogy a vers mögött a versöszöntöt keresse: a képletet látja a tünetnyben, az alkotót az arcvonásban. Mondanivaló csak elkerülhetetlen eszköze, ritmus csak kényszerítő mozdulat annak, ami a költőt költővé teszi."¹³ Németh a szervezeti igény keresésénél is tovább megy. Az embert, az alkotót kéri számon a művektől. A versek mögött hol pózokat, álarcokat talál, s azok ellenére követeli azalkotótól az önmagát felmutató műveket, hol pedig a tehetség kiszélesítését kéri számon - a művek érdekében. Németh felbontja a művet: "Vagy úgy, ahogy a csira töri fel a magot, vagy úgy, ahogy a kő töri meg."¹⁴ Az igények vagy magukért beszélnek, önmagukat kínálják, vagy a kritikusnak kell ezeket felfedeznie. Az alkotón megismerése után új formát öltenek az igények. Az önmagát megmutató költő esetében a kritika nem rajzolhat más képet, inkább csak módosíthat: új igényeket fogalmazhat meg. Illyés költészetével

kapcsolatban ez így hangzik: "Az ő lirájának nem szélesednie, sem emelkednie kell, csak szilárdulnia. A másíthatatlanság érzését követelem rajta."¹⁵ Másutt, az alkotó helyett, az igények nevében újraformálja a verset. A megvalósult műtől a lehetőséget kéri számon. "A kritikus tovább képzei a művet, de éreztetnie kell az alkotó erő elégedetlenségét is..."¹⁶

Németh kritikái emberi igényeket kutatnak, de emberi igények nevében. Tehetségének természete, a pszichológiai, alkati érdeklődés kereseti máskor műveiben is írójuk alkotát. Emellett saját gondolkodói igényeit is megfogalmazza. Ezek két oldalról is meghatározottak. A véleményalkotás mögött a "kultura ellenőrzése" munkál. A kritikusnak túl is kell lépnie az egyes művön, alkotókon: törekvéseiket, eredményeiket a "kultura ellenőrzésével" egységes irodalomképbe kell illeszteni. "Törekvések ismétlődnek, felfogások szegülnek egymás ellen. A kínálkozó hasonlóságok és különbségek kéyszerítettek. Az író, miután nem áll többé szemközt veled, elindul és helyet keres az írók soraiban. Az egyéni igényekről kiderül, hogy nemcsak egyéniek, hanem nyelv, vers, műfaj igényei is. Nemcsak írók vannak, van irodalom is. S az irodalom épp a te viziódban van."¹⁷

Vizió, ez az irodalomkép, mint az irodalom, az irodalmi jelenségek tükröződése, mint a kritikus képe az irodalomról. De vizió ugyis, mint a kultura folytonosságát hangsúlyozó Németh László elképzelése a magyar irodalom fejlődéséről, lehetőségeiről. Igényeket állít szembe az

irodalommal, s ezeknek az igényeknek a jelentkezését keresi a művekben.

Németh László A kritika feladataiban fogalmazza meg először a "kritika világirodalom -igényét". Eddig összefoglalásnak és önjellemzésnek is tekinthettük az írást, ezen a ponton már csak célkitűzésként. A tájékozódás szükségességéről beszél. Az egyenjogúság öntudatával ír: "Még mindig nem vettük észre, hogy itthon vagyunk Európában. Jogunk van kérni és visszautasítani, sőt elharácsolni és kigunyolni is, ami terem."¹⁸ Az otthonosság a véleményalkotás és a befogadás szabadságát jelenti. A sznob-érdeklődéssel a problémák iránti érzékenységet állítja szembe, a tájékozódásnak az eligazodást és a gazdagodást kell segítenie. "Azzal, hogy véleményt alkottam az idegen műről, már az enyém. És nem a mű idegensége az enyém, hanem a gondolatsor és a sugallat, amelyet adott."¹⁹

A kritika feladatai így a Kritikai napló elindítója. A Nyugatban jelent meg az egyik, a Napkeletben a másik, a tanulmányok jóval később követik a programadó cikket, a célkitűzések azonban egyformák: tájékozódás és gazdagodás. Árulkodó az is, hogy a Kritikai naplót a nemzedékével foglalkozó tanulmány sorozat követi. A kritika feladataiban előre vetíti szándékát: "Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gon-

dolgozott.²⁰ A "kritika világirodalomigénye" így visszautal Németh László fellépése kezdetétől jelenlévő törekvésére, amely a magyar irodalomnak a világirodalomban való emelését szolgálja: "Az az erőfeszítés, amelyet a kritika világirodalomigényének nevezhetünk, utat készít népünknek a népek tudatába."²¹

Elvontak Németh László célkitűzései: "A tiszta vélemény szellemi előkelőségre nevel" - írja.²² A szellem emberének ez az előkelőségvágy is jellemzője lesz. De a szellem emberének magatartása és a valódi Németh László-kritika mégsem a programadó írásban, hanem tanulmányai-ban alakul majd ki. A kritika feladatai és a Kritikai napló közé eső Ortega-tanulmányban is már egy újfajta kritikát, az "igazi kritikát" említi.

2.

Ortega-val foglalkozó tanulmánya²³ az említett, európai irodalommal foglalkozó tanulmányaiban alkalmazott módszerrel él. Azokat tartalmi vonatkozásait, a szerzőkkel, gondolataikkal kapcsolatos fönntartásait az Emberi szint-játékhoz kapcsolták. Az Ortega-tanulmány számos részlete szintén visszautal a Színjátékra, más vonásai viszont az azon túllépő időszak első jelentős írásává teszik. A tanulmány Németh László kiemelkedő írásai között is megkülönböztetett helyet foglal el. Nem csupán ismertetés, nem egyezzerűen tizennégykötetnyi tanulmány kivonata, ahogyan Németh írja, hanem Ortega elképzeléseinek kibontása, értékelése közben küzdelem is Ortegaért, önmagáért.

Németh már a "kivonatolás" közben is érezteti, melyek azok a pontok, ahol egyetért Ortegával. Ilyenkor átadja magát a gondolatnak, saját példáit állítja a gondolatsor mögé. Máskor Ortegát beszélteti: érezteti, Ortega más, tőle távolabbi területeken jár. De akkor már ott is az ellentmondás. Az azonosulásnak és a cáfolatnak ez a vibrálása készíti elő Ortega elképzeléseinek értelmezését. A helyeslés és a tagadás ellentétein mutatja meg Ortega elgondolásainak ellentmondásait. Ezek viszont már egyértelműen Németh László szempontjából bizonyulnak ellentmondásoknak. Így jut el Németh az egy lendületű írásban az ismertetésen és a beleérzésen, a helyeslésen és a tagadáson, állításra és cáfolatra keresztül saját gondolatainak hitvallásszerű megfogalmazásáig. Birkózása, küzdelme Ortegával önmagának nyit új távlatokat.

Németh László Ortega gondolatainak a rendszerét keresi. "A rendszeralkotó filozófus minden jó tulajdonsága megvan benne, jellemzi, egy hiányzik csak: a rendezerek tisztelete."²⁴ Tanulmányai, esszéi metazetek: egy rendszer egymástól távol eső elemei. Ortega mégsem fogja össze rendszerét. "Aki rendszert épít, dolgozik. A szellem embere - Németh itt még Ortega jellemzésére használja a kifejezést - azonban ne dolgozzák, hanem játékoszék. A szellemnek nem a munka, hanem a játék a természete."²⁵

Németh szerint Ortega azzal válik jelentős gondolkodóvá, hogy saját korát igyekszik megérteni. Ezért fordul

visezza a tizenkilencedik századhoz is: "ki férhet hozzá kora imperativusához? Csak aki tudja, mi él s mi halott."²⁶ Ortega saját századát a tizenkilencedik század tagadásának látja. Gyűlöli a tizenkilencedik századot. Ez a század - a racionalista századok örököseként - romantikusságával, fejlődéstanával a hasznosságot és a kötelességet hangoztatta. Németh az Emberi színjáték-ban mondta ezt erről a századról, amit itt Ortega írt le vele: "Darvin százada" a fejlődése. A darvinizmus azon tul., hogy a haladás tana, a kényszerű hasznosság, az utilitarizmusé. "Darvin az életet leigáztatta a környezettel. Az életnek az a célja, hogy környezethez alkalmazkodjék."²⁷ Az Emberi színjáték a környezettel szemben az egyéniséget védelmezte. Ortega is a huszadik század újdonságát mutatja meg. A művészetben, a tudományban és a politikában a tizenkilencedik századtól való elfordulást látja.

Az új művészet a hasznossági elvvel szemben visszatér önmagához: "S kirepül az arisztokrata jelező - kommentálja Németh - a művészet önmagáért van. A művészetnek nincs szüksége a plebejus hasznosság mankójára."²⁸ Ez a művészet leszámol a világezerűnek tett engedménnyel. Az ábrázolás megváltozik." A huszadik század életkedve visszatér a világból a szellemhez. Ahelyett, hogy a dolgok térbeli valóságát ábrázolná, a szemléletet ábrázolja."²⁹ Ezzel elszakad formanyelvétől is. A művészetre a játékosság és a gyermekség a jellemző. Itt figyel fel Németh először arra, hogy Ortega gondolatai

ellentmondások. Kilép az ismertetés személytelenségéből. Észreveszi, Ortega saját játékoságának az igazolását keresi. Így jelentkezik rendszer nélkül is a rendszerépítés szándéka. "Az új művészet kitépte magát a demokrácia szolgálatából: játszani akar. Elég volt a komolyságból; éljen a gyermekesség. S éljenek a filozófusok, akik úgy csinálnak rendszert, hogy nem csinálnak."³⁰

Amit Ortega az új tudományról mond, az ragadja meg leginkább Németh Lászlót. Ortega új tudományában a Ortégában is az egyetemes szemlélet példáját látja. "A tudomány azonban nem mondhat le arról, hogy a tudás áttekinthető rendszer legyen, ha a tudomány óriási terjedelme belekényszeríti is a specializálódásba."³¹ Ezzel Németh szerint a tudomány saját fontosságával is leszámol. "Nem akar vallás lenni, sem a létharc nagy arzenálja. Éppugy, mint a művészet, képességei játékos gyakorlata csak."³² A művészetben és a tudományban lezajló változás jellemzi az új politikát is. Ortega politikája a kevesek politikája. Németh megjegyzés nélkül hagyja Ortega politikai fejtegetéseit. De felfigyel a szellem embere kifejezés egyfajta értelmezésére: "A politikus nem példakép. A politikusnak nem kell vértanúságot vállalnia meggyőződéséért, mint a szellem emberének, aki az igazságok mellett tesz tanúságot."³³ Németh Ortega gondolatai mögött a szándékot keresi, azokat pedig saját problémái felől közelíti meg. A művészet, a tudomány,

a politika visszahelyezése csak művészetté, csak tudománnyá, csak politikává azért történhetett meg, írja, mert valami más szorította őket vissza." Ortega szerint minden szellemi tevékenység végső határkiszabója és aránybeállítója: az élet...³⁴ Ortega az élés művészetét tekinti a jövő művészetének. "Az ő huszadik százada; az élettisztelet százada."³⁵ Németh László ezzel - ha nem is említi, s ha végig Ortega áll is a középpontban - az Emberi színjáték alapkérdéséhez tér vissza. Németh Ortega perspektivizmusát bírálja. A perspektivizmus mindent elfogad, "letompítja az igazság kizáró jellegét, de meghagyja igazságnak. A perspektivizmus a különféle igazságok fegyverszűnete, felkezesi béke, türelem, amor intellektuális. Minden állítás fölött önnöm perspektívája ítél."³⁶ Az Emberi színjátékban Boda Zoltánt is a fenti elv mozgatta: "Helyezkedj bele a megfelelő perspektívába s a te értelmed is fölfedezheti benne az igazságot." Utal is erre a kapcsolatra Németh, mivel a perspektivizmus jelenlétét fedezi fel - többek között - az alkattanban is. Ugyanakkor bírálja Németh az Ortega képviselte perspektivikus gondolkodás alapját, annak élettiszteletét is. S így ismét csak Boda Zoltánnal kerül szembe. Ortega élettisztelete - írja - a kiábrándultságé.. A kort figyeli, érti is korát, de benne is él korában. Ezért menekül korától: "Az élet az ember utolsó istene" - írja Németh. "Az életimádat épp olyan elaggási tünet, mint a kiábrándultság. A fiatal nem imádja az életet, hanem tékozolja. A kiábrándultnak azonban csak az élete marad, igen kevés élete, s ezt

isteníti.³⁷ Ezzel fordul el Németh Boda Zoltántól, és Ortegától is. Ortega ugyanis a korán elaggottak filozófiáját fogalmazza meg: "Ha ugyanis hiába, mit nyomjon a nyakamba vont kötelesség. Béreljünk csónakot, sülkerezünk tavak napeütésén, mászunk hegyet a hollariózzunk bele az erdők flélő mélyébe: éljünk, amig lehet. Ez az a pillanat, amelyben az ember megöregedett, és ez az a pillanat, amelyben azt hiszi, hogy megfiatalodott. Ortega, aki olyan sűrűn használja ki a "puerilidad" szót, ennek a pillanatnak a filozófusa."³⁹ Az elfordulás ellenére mégis mechanikus értelmezéshez vezetne, ha abban az Emberi színjáték világával való szembekerülést látnánk. A tanulmány más összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Ortega gondolkodásának hibája Németh szerint az, hogy a "kor imperativuszának" megismerésével bele is nyugodott abba, eldobja vállalkozását. Módszere, a jelennek történelemként való szemlélése bénította meg akaratát. Németh szerint a történelem, a kor sematizálható, a jelen nem. "A jelent az látja jól, aki kaotikusnak és sematizálhatatlannak látja."³⁹ A jelen az egyéniség kibontásának, a feladatkeresésének a támpontjait adja. Németh Ortega "kor imperativuszával" az egyéniség imperativuszát helyezi szembe. Itt is - ahogy az Emberi színjátékban is - a hit akaratának a fontosságára figyelmeztet: "A jelen az ember drága kincse. Drága, mint a szabad-akarat. Legnagyobb örönről: az

erőfeszítés érdemességéről mondunk le, ha a jelent odaajándékozunk a történelem távlatának. Praesens perfectumban nem lehet nagy dolgot csinálni."⁴⁰ A hit akarata ismét csak visszautal az Emberi színjátékra. Németh, mikor szembe kerül regényével, akkor is megőrzi annak számos elemét. A változás mégis jelentős. Németh László törekvéseinek iránya változik ekkor. Az Ortega-tanulmány a jelen, az élet felé fordítja íróját. A jelennel viaskodó jellegzetesen Németh László-i tartás ekkor alakul ki. Az irodalommal foglalkozó kritikus, az élet-idegenségét regénybe foglaló író új távlatai jelentkeznek ezáltal.

Tanulmányában Németh az újfajta kritika szükségességéről beszél. Ez az "igazi kritika" nem az irodalmat figyeli, voltaképpen "jelen kutató tudomány", amelynek a módszere a történelem módszerének fordítottja volna"⁴¹ A "jelen káoszát" kívánja megérteni, a jelenségeket egységes szemlélet szerint akarja összefogni. Az állásfoglalást pedig az egyénre, az énrre vonatkoztatja: "...a problémáknak nem a "szak", hanem a világnézeti oldala érdekel: mennyiben módosítják magatartásomat" - írja majd a Tanu előtt."⁴²

Az "igazi kritika" említése mellett, az Ortega-tanulmányban tűnik fel az utópia is. Az Emberi színjáték-ban az idea az élet ellenére létezett. Németh Ortega utópiáját is életgázolónak tekinti. Ekkor Némethnél az utópia nem került szembe az élettel. Az utópia nála a jelen meghosszabbítása: a jelennek az ideák vilá-

gába való emelése. Ez az utópia a lehetőségekre utal. "Az utópia nem ellensége az életnek, hanem tajtékos föle. Az a népek életében, ami az egyénében a vágy." ⁴³ Németh szemléletében a jelen vizsgálatának igénye és a jelenen fölülelemelkedő, az eszményeket megmutató utópia együtt, egymással párhuzamosan létezik. Egymást kölcsönösen meghatározó szerepük később is megmarad. Az utópia, mint a jelenre adott válasz jelenik meg, belső világa, közösségei a jelenből való kiszakadás ellenére is őrzik mind az író törekvéseinek, mind az emberek közti viszonylatoknak az összefüggéseit. Valóságlátása pedig - az utópiák hatásaként - minduntalan a jelenségeken felül álló, azokon tulmutató ideákhoz kötődik.

Ez a valóságot és ideát egységbe fogó szemlélet, a részeknek egymást meghatározó szerepe mellett elemekre is bomlik. Kritika és utópia: az Emberi színjáték-ban is megfigyelt kettősség csak az Ortega-tanulmány után bontakozik ki valódi formájában. Elkülönülnek egymástól, önálló "műfajokká" válnak. Az utópiák a jelen ellenére léteznek. Ezzel a kettősség egymást kizáró ellentétte alakul. Az Emberi színjáték előtt felvetődő, s az Emberi színjátékban is lényeges szerepet kapó kérdés, az író önmagához illetve a közösséghez való elkötelezettségének dilemmája mellé egy újabb dilemma társul: a jelennek, illetve az ideáknak való elkötelezettség dilemmája. Kapcsolódnak Németh gondolkodásában ezek a kérdéskörök. S kapcsolódásuk szükségszerű: a külső világ változása és az alábbi ellentmon-

dásosság egyaránt meghatározza mindkét problémát. Műveiben is egyszerre tesz újabb s újabb kísérleteket önmagának és a közönségnek; az ideáknak az összehétközésére. A feloldás kísérletei, az ellentmondások újbóli megjelenései végigkísérik az életművet.

3.

A Kritikai Napló tanulmányai még nem az Ortegával foglalkozó írásban említett "igazi kritikák". A tájékozódás szükségessége, a "kritika világirodalom-igénye", fogja egybe a sorozat darabjait. Műveket ismertet most is, tájékozódása nemegyszer épp oly esetleges, mint a korai világirodalmi tanulmányok esetében. A művek ismertetése - kivonatolása - itt is a műveknek a saját nyelvére való lefordítását jelenti. De ezek a kisebb írások éppugy befolyásolják és alakítják Németh Lászlót, miként azt az Ortega-tanulmány tette. Az irodalmi tájékozódás az egész sorozatra rányomja bélyegét: a Napló elsősorban az európai irodalom figyelmét jelenti. Az irodalomban, akár csak a magyar irodalomban, a figyelmű írásában, remekműveket keres. Feladatát is ebben látja: "...ha egy türelmetlen olvasó elé áll s megkérdi, hol vannak barátom a huszadik század műremekai, zavarba jössz..." - írja, Ayala könyvét ismertetve, az első tanulmány bevezetőjében.⁴⁴ A remekművek keresése mellé csatlakozik az irodalmi jelenségek figyelése is: rögtön a fenti idézet foly-

tatásában már az általánosítást is olvashatjuk: "A kor istenei: a Kritika, a Pszichológia, a Cinizmus alágyujtottak a gondolkodásnak, a kombinatív erő sosem volt féktelenebb, az őszinteség meglepőbb, de a remekmű sem ritkább, mint ma. Az alkotó nem elég türelmes az alkotás iránt, előretolakszik, személyesen akar érintkezni veled. Nem engedi, hogy amü leszakadva róla, maga kezdjen élni és nőni. Tulkotyogjuk a műveinket, mint hisztérikus mama félezeseg gyermekét." ⁴⁵

A jelenségek figyelése közben át is alakul a Napló. A bírált művel szemben saját elképzelésének érvényesítése is jelentkezik. Az egyenjoguságból, az európaiságból származó kritika jelentős részét képezi az írásoknak. Heinrich Mann regénye például csak azért került be a naplóba, "mert igen szerencsésen egyesít olyan kvalitásokat, amelyeket én tűzön - vizzen át - nem szeretek." ⁴⁶ A "kritika világirodalom-igénye" mellett viszont már új tákékozódásának hatása is érződik. Werfel könyvére Ortega folyóirata hívta fel figyelmét. Máskor pedig Ortega készíteti a művek tanulmányozására.

A Napló, akárcsak indítóba, szerteágazó. Az elolvasott, bírált művek a maguk sokszínűségében vetnek fel mindig különböző kérdésköröket. Németh összeveti, hasonlítja a jelenségeket: itt is az áttekintett anyag egyidejűben látására törekszik. De a kritikák így is megőrzik a sokszínűséget. Egyezzerre mutatják a mű és a kritikus közötti kapcsolatot, a kritikus közönségi

feladatvállalását.

Németh László az elolvasott művekben az új művészet jellemzőit kutatja. Szemléletét meghatározza az, hogy saját írói módszerét, irodalmi törekvéseit is érvényesíti. Azok az összehasonlítás alapjává válnak. Borgese-vel kapcsolatban írja: "Borgese, az objektív kvótakiszabó nem becsüli le annyira a régi fajta leíró regény kor- és környezetfestő hajlandóságát, mint más fiatalok, köztük e napló írója is."⁴⁷ Az új irodalom jellemzése közben fogalmazza meg saját irodalomszemléletét is. Az új irodalmat is a tizenkilencedik század művészetének tagadásaként szemléli. Élesen szembe fordul a tizenkilencedik század teremtette ábrázolásmóddal. Ez az ábrázolás azt jelenti - írja, hogy az írók "éreztetni akarják a különbséget, amely a sub specia aeternitatis élet és a szemük előtt lévő élet közt keletkezett. Ebben a korábrázolásban mindig van valami hamis: az ember nem láthatja történelmenek a jelent..."⁴⁸ Megkülönbözteti a művészi igazságot a kor igazságától. A művészet teremti az életet, nem másolja. A kor igazsága a műben megfoghatatlan, hiszen az írónak éppen az a feladata, hogy "megteremtse" a kort. A kor élete a műben, valójában a kor sematizált képe, így kiszorítja a műből azt az életet is, melyet a művészet teremt. "Én a korábrázálók korait legfőlebb, mint művészi fikciót vagyok hajlandó méltányolni. Egy korábrázolás nem annyit ér, amennyire utólag igaznak bizonyul, hanem amennyire mint

művészi eszköz bevált."⁴⁹ Németh László szerint a tizenkilencedik század irodalmának ez a maradványa kiszorult kora irodalmából. A század regénye kimerült: a műfajt új törvények alakítják. Új tehetségek az új irodalom iránymutatói. Anderson műve kapcsán is, mikor az amerikai irodalomnak az európaiakra gyakorolt hatásáról beszél, az új forma nagyságára figyelmeztet: "Gyanítja-e - kérdezi -, mekkora művészi iskolázottság kell ahhoz, hogy a belső monológok, emlékidézések, szabad asszociációk számai műalkotássá sodródjanak, milyen hasonlíthatatlan érzék Virginia Woolf Mrs. Dalloway-jához s mily lélekbe kalapáló makacsság Joyce regényének nehezen kialakuló összerezéséhez?"⁵⁰

Az új művészet jellemzőinek keresése mellett a Kritikai Napló másik jellemzője a világnézeti utkeresés. Az író szempontjai mellé a gondolkodó szempontjai kerülnek. Németh az Emberi színjátékban is világnézetért küzdött. A kortól is önmagától is személetet és magatartást meghatározó világnézetet követelt. Huxley könyvében a világnézetek harcára figyel: "Ebben a könyvben nem jellemek szerepelnek, hanem világnézetek."⁵¹ Huxley bravurja az, hogy a jellemek mellőzésével, csak a világnézetek szerepeltetésével képes remekművet alkotni. Fontos művé azonban Németh szemében nem ez teszi. A mű leglényegesebb vonása a kor világnézet-hiányának megfogalmazása. "A mai ember a megértés böná-

ja. Olyanok vagyunk, mint a villanytábla, amelynek a váltakozva kigyuló kötéi hol ennek, hol annak a cégnek a reklámában lesznek engedelmes fénypontok."⁵² Itt is az Ortega-tanulmány mondandójához tér vissza. "Minden lehetőség ott szunnyad bennünk, csak a választás kényszere hiányzik."⁵³ A lehetőségeket viszont itt már újra az Emberi színjáték életkultuszával kapcsolja össze "Nincs életünk, csak életeink - folytatja - Nincs világnézetünk, csak világnézeteink. Minden uten el tudunk indulni, de egyik ut sem éri meg az életünket."⁵⁴ Ami az itt elmondottakat az Ortega-tanulmánytól és az Emberi színjátéktól is elválasztja, az tulajdonképpen a két írás törekvéseinek az összekapcsolása. Nem az embernek az önmagába való bezártságáról beszél, az "életbe meneküléseről", ahogyan az Ortega-tanulmányban az Emberi színjátékot tagadta;; s nem is a jelennek az én, az élet fölé helyezéséről. A lehetőségeket, a jelen kívánta választásokat önmagára, s - áttételesen - az életre vonatkoztatja. "A beleő hűség uralma nem elég erős ahhoz, hogy az idegen lehetőségeket elzárja képzeletünk elől."⁵⁵ A választás, itt az elhatározás parancsa, az én törvényeinek és a jelen lehetőségeinek az összehangolása. Ugyanakkor feladat is: "a szellem valódi kohéziója". Így viszont az énrre és a világnézetre, együttesen a magatartásra vonatkozik, hiszen cinikusnak és műfanatikusnak, mint magatartási formának a sajátosságát is

a szellem kohéziójának hiányában látja. "Cinikus az, aki beismeri, hogy nem tud választani. Müfanatikus, aki vaktában belső hangzavarát tulordisva választ." ⁵⁶

Németh Huxley könyvével foglalkozó írása a Kritikai Napló része, a választásról írottak a gondolkodó Németh László morális utkeresésének a mutatói. A hit akarata és a cselekvés akarata, ennek a "győztes" korozaknak a lekötetlen erői a Tenuban nyernek majd szerepet. Másrészt az írás utal Németh gondolkodására, etikájára is, amely kialakuló gondolatrendszerének része, azé a gondolatrendszeré, amely rendszernek az egésze, a rendszer volta elvontan, a kibontott formájában sohasem állt össze, de amelyik - ha átalakulva és megváltoztatva is - Németh László műveiben, megatartásában mindig is jelen van. Ez a kapcsolódás ugyanakkor arra is utal, hogy Németh gondolkodása, filozófiai - morálfilozófiai - felfogása is az énhez, az én szükségleteihez kötődik. Németh morálfilozófiájának - az eddigiekből is kitetve - kulcsforgalma a választás. Az ember feladatát, önmaga megalkotását a lehetőségek közötti választásban látja. Az ember választás által tölti ki a "Lehet"-et, és így valósítja meg a "Kell"-t, ami itt és ekkor két oldalról is meghatározott. Egyrészt az egyén morális parancsa az erkölcs követelménye: "a lét itt és így legyen!" ⁵⁷ Másrészt az ember ezzel "a társa-

dalom nagy szerephierarchiájában" is helyet keres." Huxley könyve ismertetésének idején a környező írá-
sok tanúsága szerint is, az egyénre vonatkozó parancs
hangsúlyozódik. Az egyén választja személyiségét: e
ezzel önmagát teremti meg. "Belátja, hogy amit vá-
laszt a póre természeti egyén, az még nincs. A vá-
lasztás által lesz meg - az egyénben, a társadalom-
ban. De amit választ, az nem a Semmi vagy Isten
/Keerkegard/, hanem a születés-adta lehetőségek so-
kasága. Az tehát, amit meg akar valósítani itt is
van - különben nem lenne választás, hanem teremtés
a Semmiből."⁵⁸ A választás következménye a tett. De
nem az egzisztencialista értelemben felfogott tett,
erről az "egzisztencialista" tetről ír Németh Sartre-
tal kapcsolatban, A választásról című befejezet-
len tanulmányában,⁵⁹ hanem a vállalkozás. Nem ember-
méretű kísérleteiben /pl: az Utolsó kísérletben/,
valójában a választásból, a választás módjából fa-
kadó tettek jelentkeznek. Az értelmes, a hittel a-
kart és hatni kívánó választás a vállalkozás által
tud megvalósulni e befolyásolni. Ez a szerepvál-
lás elősorban a Tanuban jelentkezik. A Tanut kö-
vető kísérletek a Tanu sikertelenségének - közvet-
len sikere elmaradásának -, a kor változásainak e
az alkotót jellemző ellentmondásoknak következmé-
nyei, Németh László etikai rendszerében ugyanak-
kor a választás fogalma át is alakul. A választásról
írt, az egzisztencializmussal vitatkozó tanulmánya

ugyanis az így felfogott tettek elutasítása. A tettekkel szemben erkölcsstanát fejti ki. "az az erkölcsstan, amely az emberi erkölcsöt-növéstervként - legmagasabb könszervezőjének tekinti, a világot nem ellenségnek, hanem tápláléknak tekinti, nem betáplanyítja magát vele szemben, hanem kifejlődik általa: létét nem tettekkel, hanem tevékenységgel valósítja meg; sorsa nem döntésekből, hanem a kifejlődés halk ugrásaiból áll. A tett akkor jön, ha a lét elakad. A legnagyobb tett - lenni és nem szorulni tetre. Az organikusan növev életben ritkák a sartré-i választások: nem harc, hanem idill."⁶⁰

Németh Lászlónak ez a programja akárcsak a választás első említése is, meghatározott időhöz kötött. 1947-ben született, s jelzi a társadalmi változásoknak az íróra gyakorolt hatását, az írói pálya fordulóját. Nem az alkotás szorul háttérbe: az írásnak programként való értelmezését az Iszony, az Égető Eszter később pedig az Irgalom teszi lehetővé, hanem az alkotásnak tettként való felfogása. A választás és a növésterv jelölte idea - hiszen erkölcsstana is ideaként létezik - időben egymástól elkülönülve, egymással szemben érvényesül. Németh László pályájának 1945 előtti szakaszát az előbbi, 1945 utáni szakaszát az utóbbi jellemzi leginkább. Sajkódi nagy összefoglaló tanulmányában, A "vallásos" nevelésről címűben a belső növéstervet már a választás társada-

lom kínálta lehetőségeivel kapcsolja össze.
A választás, mint a pálya alakulását befolyásoló
kényszer, a lehetőségek felméréseivel, a tájékozódás
szempontjainak bővítésével járt. Az irodalmi tájéko-
zódás mellé így került a világnézeti tájékozódás, ezt
pedig éppugy meghatározza saját gondolkodói igénye,
mint az irodalmi írói törekvései. Németh a Kritikai
Naplóban is szemrevételezi a neokatolicizmust, Clau-
del munkásságát. Nem a keresés izgalma iratja vele
a tanulmányt, már az Emberi színjáték idején olvas-
ta Claudel műveit. Claudel katolicizmusában most is
a külsőséget és nem a hitet látja. Németh világné-
zetigénye a Kritikai Napló írása idején sem a neo-
katolicizmusban találja meg mintáját. Fejlődésének
sokkalta inkább meghatározó tényezője az, ahogy a szel-
lemi erők mozgását Európa-szerte látja.
Paul Valéry írásaiban a "göggjébe zárkozó szellem"
visszavonulását figyeli. Gondolatmenetére érdemes
felfigyelnünk: elemei a szellem embere magatartásának
meghatározásánál térnek vissza. Valéry - Németh László
szerint - a szellem embere, aki hű marad a szel-
lemhez, "göggje" és "Kulturdölyfje" "Európa kicsiny
elitjének büszkeségévé teszi." ⁶¹ Versei is "az in-
tellektuális dölyf jeges ditirambjai." ⁶² Valéry "a
tudatos népszerűtlen" szerepét vállalja: "nem akart
cső lenni a szomjúság közelében, inkább pumpa a víz-
toronban." ⁶³

A Kritikai Napló szigorúan felépített írásai önál-

lóságukban is összefüggnek. Kapcsolódásukat azok a hatások is mutatják, amelyeket az írások a kritikus-
ra gyakoroltak. Az első és a legfontosabb: az Emberi színjátékban megfogalmazott küldetéstudat és a vá-
lasztás szükségességével kifejezett csalekvésvágy itt
ennek a sorozatnak a hatására alakul át a magyar író
küldetéstudatává. Ellentmondásos hatás ez. A tájéko-
zódás, a hazai viszonyokon való fölüllemelkedés - a-
kárcsak az Emberi színjátékot megelőző utazás - sa-
ját feladatára döbbenti rá. "Ó, nagyon előkelő esze-
tendő volt ez ott, a Napkelet toronyszobájában, már-
már afféle finom európeérnek érezhettem magamat, aki,
míg a forgácsos ládából kiszedett grape-fruit-ot
kanalazza, megvetéssel néz le a torony alatt lökdö-
sődő szittyákra..." - emlékezik a Kritikai Napló
idejére.⁶⁴ Ez a karakirozott európeérség, az ösz-
ezehasonlítás, a szükségyszerű eltávolodással, a
tisztebb látással jár. Az Ember és szerepből szár-
mazó, a szokásosnál hosszabb idézet ezt hangsúlyoz-
za: "Hogy egy magyar író miben különbözik egy nyu-
gati írótól, kevesen érezhették annyira, mint én,
akit épp ez a különbség akadályozott meg abban, hogy
egészen íróvá legyek. A nyugati író beáll egy kultur-
vidék valamelyik parcellájára, arra, amelyik ter-
mészetéhez legközelebb esik, elülteti és gondozza
növényeit, s magát a tájat rábizza a százados ter-
mészeti és társadalmi erőkre, amelyek a földjét leré-
tegezték, s művelt föld és művelő ember viszonyát

azon a területen vérbe ivódott szabályokkal rögzítették. A magyar író az elhanyagolt táj nyugtalanítja. A tájat szeretné rendezni, amelyben él.... a társadalmi és történelmi erőket pótolni, amelyek elmaradtak; egy évszázad lenni egy ember helyett, geológiai erő ott, ahol kertész. Mindebben van valami lázas, görcszerű, kétségbeesett."⁶⁵ Az így fogalmazódó küldetéstudat a tettek kiváltójává válik. A Kritikai Napló utáni első írása a nemzedékével foglalkozó tanulmányorozat. Az új nemzedékkel foglalkozó tanulmányorozatban jelentkezik a Kritikai Napló másik hatása is. Németh az európai kultúrában találja meg a Színjáték után alakuló irodalmi és világnézeti törekvéseinek igazolását. Az Emberi színjáték kettőssége - az irodalom és az élet szembeállítás, átalakulva él tovább. Az átalakulás - írói, világnézeti elképzeléseinek újbóli megfogalmazása az Új nemzedékben történik meg. A választás ekkor már együtt jár a tettel: ez pedig magában hordozza vállalkozásának - s ezzel következményének - a felfokozottságát is.

3.

Az új nemzedékkel foglalkozó tanulmányorozat "⁶⁶ - bármily erős is kapcsolata a Kritikai Naplóval - Németh László európai tájékozódásából nem érthető meg. Az Új nemzedék a korai tanulmányokat folytatja, szempontjai a Kritikai Napló tapasztalataival

gazdagodnak, létrejöttét ugyanakkor a magyar irodalmi élet változásainak köszönheti.

Anélkül, hogy a Nyugat másodiknemzedékének utjával részletesen foglalkoznánk, a vizsgált időszak - 1929-31 - sajátosságairól kell említést tennünk. Komlós Aladár vázolata⁶⁷ a nemzedék fejlődésének három szakaszt különbözteti meg. Szerinte az 1917-25 közé eső első szakaszt az 1925-32 közötti második követte, melynek központi kérdése az új realizmusért, vagy az új klasszicizmusért folyó küzdelem volt. 1928-29-ben - írja Komlós - "A nemzedék profilja oly élessé és öntudata oly világossá válik, hogy elméleti program nélkül is éreztük, kikkel tartozunk össze, kikkel nem...."⁶⁸ Ennek az egységnek a megnyilvánulása 1928 decemberében a Nyugat rendezésében lezajló est, majd a Babits szerkesztette Új Antológia megjelenése /1932/. A nemzedéknek a Nyugat fennállásának huszonöt éves évfordulóján való részvétele ugyancsak 1932-ben viszont az egységes nemzedék utolsó felvonulása volt.⁶⁹ Természetesen egységes nemzedékről ekkor sem beszélhetünk, ezt éppen Komlós Aladár írása mutatja. A nemzedék a nemzedék tagjai által áttekinthetetlen volt. Természetesen nem arról van szó, hogy ne lehetett volna akár egy szempillantással egybefogni a nemzedéket, sokkalta inkább arról, hogy a háború és a forradalmak után indult s a korabeli magyar társadalom ellentéteit és rétegződését magán viselő irodalom egézésében nem akadt olyan nézőpont, amelyik

valamennyi - tehát bármelyik - írói törekvést igazolni tudta volna. Az irodalom egységesülése is, ahogy arra szintén Komlós Aladár figyelmeztet, irodalmi síkon következett be: "Az avantgardizmus visszaszorulása a hagyományokkal való békekötéssel járt." A magyar irodalmi életben viszont másik folyamat is lejátészódott: "a 20-as évek végére sajátos kettős folyamat ment végbe: miközben az irodalom az ugynevezett "ujrealizmus" jegyében egységesül, ugyanakkor az írói tábor világnézeti, ideológiai új formában kezd polarizálódni."⁷⁰ A népi mozgalom kialakulása - ezt Lackó szerint 1933 őszére következik be - már a nemzedék szakadásaként és egyfajta nemzedéki tömörülésként értelmezhető."⁷¹

Az egységesülő új irodalommagában hordozta tehát egy burkoltan mindig is létező szakadás eshetőségét. Maga az egységesülés viszont felvetette e nemzedéki elv alkalmazásának a lehetőségét. A huszas évek nemzedéki próbálkozásait Komlós Aladár sorolta fel. Németh László kísérlete, immár a huszas-harmincas évek fordulóján, melyet Komlós nemzedéki elkülönülésként értelmez, már a nemzedéki tömörülés kísérlete. Nem annyira kulturfogalmát kívánja érvényesíteni, hanem nemzedékét a korból fakadó feladatok elvégzésére összefogni. Írásában a nemzedék elválasztása az előző, az 1908-as nemzedéktől /Németh kifejezése/ nem csupán a szembenállás tudatosításáért történik,

nem is a Nyugat bírálataként, hanem a nemzedék egységének bizonyításáért.

Németh látja nemzedéke egységesülését. Babits Ady-tanulmányát, amely Adyt az Akadémiával szemben védte meg, 1929-ben már nem tartotta szükséges lépésnek: "Mi magunk persze nem mindig helyeseltük a lojalitást, e komolyan vételét a kettészakadásnak - írja. De épp azért nem helyeseltük mert tudjuk, hogy ez a kettészakadás az ifjabb nemzedékben megszűnt: az irodalmi öntudat egységes⁷² Az Új nemzedék már az egységes irodalom tételéből indul ki. A sorozat első tanulmánya azt az utat kíséri végig, amelyet a nemzedék a századelő hatásaitól szabadulva a huszas évek káoszán át az egységig megtett. "Ami az 1908-as nemzedékben tarkaság volt, a háboru után fellépő írókban színzavarrá fokozódott. A fiatalok közt minden előttük járt íróból egy-egy ragály lett: Ady-, Babits-, Móricz-, Kassáragályok tizedeltek, Szabó Dezse tömegtemetőket töltött meg. Az előző nemzedék fékentartott izlésellentétei féktelen tulzásokban csaptak ki; az elbusult fajmagyarok, a pesti franciák, a kollektív verselők, a műrimelők, a mindent elolvasók, a faluhoz viszatérők, a neokatolikusok eszektája, mint bomladozó francia négyes párjai komikus összevisezéségben tévelyogtek egymás körül."⁷³ - így jellemzi a magyar szellemi életnek a káoszát, melyet az Emberi színjáték még

belülről, éppen a káosz összevisszaságában tárt fel.. A nemzedék a káosz tagadásaként jött létre: "Azoknak, akiket a szellem kegyetlen kiválasztása meghagyott, ha nem is ideáljaikban, de izlésükben rokonokká kellett válniuk. Egyfajta lett az immunitásuk: a megvetésnek azok a visszaütő reakciói, melyekkel a kor izlésbetegségeit műveiktől távol tartják."⁷⁴ Németh a klasszicizmus kifejezését használja, akár csak később Babits az Uj Antológia bevezetőjében. Az új irodalom jellemzése, a Nyugat első nemzedékétől való elhatárolás a nemzedék összefogása érdekében történik. Az összefogás szándékát jól mutatja, hogy Németh Szabó Lőrincről, Halász Gáborról az Uj nemzedékben írt előszőr. Halász Gáborral a köztük lévő különbségek ellenére, ahogy az Ember és szerepben írja, "szellemi szimbiózisra" akart lépni. Szabó Lőrinc pedig a nemzedéknek az a tagja, aki elsőként hirdette a nemzedék önállóságát.

A nemzedék tömörítése a nemzedék előtt álló feladatok megfogalmazását is jelentette. A nemzedéknek a küldetésben való osztozását. "Mint ahogy van munkamegosztás, én a küldetésemet szerettem volna megosztani, bevenni magam egy falanx közepébe, és szuggérálni a bajtársakat, hogy egy hadoszlop vonuljon fel Herkules magányos munkáira... Most, hogy Babits a Nyugatot ez előtt a falanxszervező lel-

kesedés /vagy gyávaaság/ előtt megnyitotta, igazán itt volt az idő, hogy közös programmá alakítsuk át" - írja.⁷⁵

A Harmadik Magyarorszag elképzelése így a nemzedék elé állított elképzelésekké alakult. Kísérletre, hogy az irodalmat - az irodalom átrendeződésének időezakában - saját, hazai és az európai irodalom vizsgálatából levont tapasztalatait is megfogalmazva, befolyásolja és alakítsa.

A tanulmány sorozat egyéastől jól elkülöníthető részekre oszlik. A három bevezető írást az arcképek követik. Ezeket pedig az összefoglaló tanulmány. Az elkülönülő részeket azonban egésze fogja össze két törekvés: a nemzedéknek az 1908-as nemzedéktől való elhatárolása, s az új nemzedéknek a kor kívánta követelményekkel való felvértezése. A bevezető írások maguk is ezt a kétösséget mutatják. Az első írás sem csak az elhatárolást végzi el, s nem is csak az új nemzedék útját követi, hanem utal a követelményekre, a szellem embere kor diktálta magatartására. De utal Németh kezdettől meglévő törekvésére is. "A tehetség nem föltétlenül lázadó, lehet fegyelmező is. Választani: van annyira szellem emberéhez méltó, mint korlátokat dönteni. Egy izléserobbantó irodalmi kor fényesebb egyéniségekkel parádézhat, de a nemzedék, amely megvetésen és lemondáson edzette magát, s nem több, de napról napra kevesebb akar lenni, kevesebb szellem kiolvadt

salakjával, nemcsak műveket ír, de szorosabb szellemi közösséget: egy-hangolánu kulturát készít elő.⁷⁶ Németh a kor követelményeire figyelmeztet, az európai irodalmak mozgásához hasonló mozgást szeretne elősegíteni. A magyar irodalom elszigeteltségének okát ekkor éppen a korszerűség hiányában látja. "Hozzánk mindig későn, hézagosan, földrengésszerűen értek Európa mozgalmai; európaiságunk nemcsak hogy nem folytonos, de a helyi viszonyok hatása alatt sokszor torzult vagy legalább is erősen módosult. Az európai aktualitás felől nézve, nekünk alig volt korszerű irónk."⁷⁷ A korszerűség, az európaiság követelménye viszont nem jelenti azt, hogy Németh elvetné a sajátosság színeit. Ezért kerül szembe Halász Gábor kritikai gyakorlatával is: "Ő nemcsak hasonlót, hanem azonosat kíván. Az egyéni és a nemzeti módosulásban nem ismeri fel a rokon-típust, kulturánknak csak magyar, máshová át nem plántálható, máshol föl nem fedezhető elemeit parlaginak, fölöslegesnek tartja."⁷⁸ A korszerűség követelményét Németh két területen fogalmazza meg. Az "Ars poetica" az irodalmi jelenségeket elemzi, az irodalomnak a kor által meghatározott változásait. Az irodalom önkormányzata pedig a változásoknak azokat a hatásait, amelyek az író megatartásának, világnézetének átalakítását követelik. Mindkét gondolat sor a Kritikai Naplóban

felvetett problémából indul ki. Az európai irodalom, gondolkodás jellemzője a szellemi határok tisztelete. A tizenkilencedik század szellemét folytató gyakorlat a szellemellenességhez vezet. "Korunk döntő, minden nép életében visszajáró társadalmi jelenségei: az amerikanizmus, fasizmus, bolsevizmus szellemellenségek. Erkölcsi lendületük, s fegyelmező eszközeik bármennyire különbözőek is, mind a háromnak homogén tömegre van szüksége, mely helyett vezetők és káték gondolkodnak."⁷⁹ A szellem feladata alkalmazkodni a jelenségekhez, s visszahuzódni a maga területére. "A külföldi irodalomban rég megkezdődött a határkövek visszarakása, s aki tudja, mit vet meg és mit tart tiszteletben egy olyan művész, aki az utolsó évtized zavarán átlábolt, nálunk is új visszahuzódást figyelhet meg a szélekről a szellemi parcellák középpontja felé."⁸⁰ Szemléletének irodalmi vonatkozása: a remekművek tisztelete. "A művészettől is elsősorban azt kell várni, amit csak a művészet nyújthat. Minél több csak művészzel megközelíthetőt nyújt a mű, annál nagyobb esztétikai értéke is."⁸¹ Esztétikája így lesz remekmű-esztétika. Az az Emberi színjáték tagadásaként is értelmezhető. "Remek az a mű, amely írója nélkül is megél."⁸² A mű elszakad írójától - az Emberi színjátékról

ez nem mondható el - az alkotás közben "magasabb egység" keletkezik, "melyek a műbe sodródott alakokból, eszmékből, szavakból meg nem magyarázhatók."⁸³ Az alkotás hierarchiáját állítja fel. A gyűjtés után az ábrázolás - a tizenkilencedik század módszere - következik: "A számtani egyenlőség szintjén az "ábrázolás" törekvése áll."⁸⁴ Az ábrázolás fölött áll az alkotás. "A műalkotás a belső tény, amely a mű minden elemét egy elképzelt központ felé irányítja. A műalkotás belülről determinált; minden eleme egy közös góc világításában áll..."⁸⁵ Ez magyarázza, hogy a remekmű sohasem lehet kulcsregény; "A legmagasabb írói törekvés, melynek a többi csak alantasa lehet: komponálni, a eszerkezet segítségével a mű anyagából egy irreverzibilis művészi eszmét robotantani ki."⁸⁶ Németh itt saját művészetének esztétikai igazolását fogalmazza meg. A görögség-élmény és a készülő Gyász egyaránt értelmezi kijelentését.

A korszerűség követelményének másik vonatkozása: a szellem embere magatartásának meghirdetése. A szellem ellenes erők érvényesülése, ahogyan az alkotásban, úgy a magatartásban is a tömegek világnézetével való szembefordulást követeli. "A jobbak, az élő irodalomtörténet, a huszadik század utászei csaknem valamennyien a művészet belső területei felé törnek, művészetüknek nincs párt-

szine, ezikázó jogsáncokkal zár el magától minden olcsó aktualitást. Valery, Gide, Proust, Ortega, Ayda, Borgese, Joyce, Virginia Woolf nevét sorolom fel hirteleniben, de egy since, akinek a műveiben politikai szempontok irányítanak a művészi igazságot" - hangzik a Kritikai napló alapján leszűrt általánosítás.⁸⁷ Ez az elzárkózás Némethnél - ő ez európai művészet elzárkózását is így értelmezi - "nem korlátozottság, társadalmi közömbösség". Németh nem a művészet öncéluságát, hanem függetlenségét követeli. Elutasítja a politikai érdekek szolgálatát. "Egy valamirevaló műalkotás társadalmilag sosem lehet közömbös. A művész nem huzódhat úgy vissza képei, rímei mögé, hogy műve társadalmilag csakugyan közömbössé válják. Az irodalmi alkotásban annyi előszeretettel közöny és megvetés kristályosodik ki következetes optikai rendszerre, hogy aki egyszer ennek a kristálynak a közepébe helyezkedett, a művön kívüli világot is a mű fénytörésében látja: egy műalkotás nemcsak a mű problémáit, hanem virtuálisan ez egész világ problémáit is megoldja: határozott álláspontokat szuggerál olyan dolgokkal szemben is, amelyekben írója sem gondolkozott."⁸⁸ A politikától való elfordulást azonban nem csupán a művészi igazság érvényesítése, az irodalom esz-

tétikai elvek szerint szemlélése, hanem Németh sajátos politika-ellenessége is magyarázza. A huszadik század politikáját tömegekkel manipuláló politikának látja. Ebben a politikában nem ismer rá az aktuális huszadik századi kérdésekre. A politika nem követte a szellem területén lezajló folyamatot, nem alakult át új politikává: "...A modern irodalom azért húzódik vissza, mert valami újat forgat magában, amelynek a mai önnön farkát rágó politikához édeskevés a köze. A modern irodalom a mai társadalom problémáiban nem ismer azokra az igazán aktuális problémákra, amelyekben ő rágódik, ezért veszi be magát a "tisztá művészetbe", ott iparkodik tisztázni egy szellemi rendezert, amely ki tudja, mikor és hol talál rést a tömegek felé. Nincs, ernyedőben, mint hirdetik /akkor odadobná magát a jutalmazó "világnézetnek"/, inkább valami minden mainál többre szedelőzködik össze, messzebb politizál, mint a legutópietább politika, s maibb gyökerű, mint a legmegkentebb realpolitikus."⁸⁹ A szellem emberétől mindez a keménységet, "már nemis aszkéta, hanem dervis önfeláldozást követel": "aki ma író akar lenni, mártírumig kell hágnia ezen a lépcsőn" - írja.⁹⁰

Németh az írókról rajzolt portrékban is a szellem emberének magatartására figyelmeztet. A tehetségről vallott felfogása átalakult. Korábban a tehetségben a "természeti törvényt, a geizirt" tisztelte. Most azt írja: "én a tehetség alatt a szellemnek azt a képességét értem, mellyel kora kulturájában alkotó szerepet tud betölteni."⁹¹

Az író, a költő az önmagához való hűsége, amely az Emberi szinijáték után is szinte valamennyi kritikájában mérceként szerepelt, így visszájára fordul. A tehetség mércéje: a választás, a tájékozódás, "az irány-szabó és irányt-tartó képesség".⁹² Erdélyi Józsefről írt tanulmányában olvashatjuk: "az Ady-nemzedék írói, egy-kettőt kivéve, egyéniségükhöz törték a nyelvet. Erdélyi nem a maga, hanem a mindenki nyelvén akar írni, mélyebb felelősséget érez a magyar nyelv örök szelleme, mint saját egyénisége iránt."⁹³

Németh László szerint az általa tudatosítani kívánt változás a magyar irodalomban Erdélyi József fellépésével kezdődött. Erdélyi költészetében a korjelző izlésfordulatot látja. Nem Erdélyi népiességével foglalkozik /mint azt az Erdélyi-kötetokről írott kritikáiban tette/, hanem népiessége mögött költészete egyetemes-ségét emeli ki. "A háboru utáni zavaros iroda-

lom öntisztulásként 1925-től egy klasszikus hullám emelkedik nálunk: ennek egyik kiindulópontja Erdélyi József.⁹⁴ Írói portréiban az íróknak ehhez a klasszicizmushoz való viszonya érdekli. Pap Károlynak a zsidó sors kínálja művésze egyetemességét. A zsidóság ősi be-
erítés, megismétli "nap nap után s szinte minden családon belül... az emberiség történetét."⁹⁵ Pap Károly írásai a sors kínálta egyetemességen belül szenvedélyi egyetemességét fejezik ki. "Pap Károly akkor lett író, amikor a Jézus-eszme szellemi élete gócéba került."⁹⁶ Illyés Gyula költészetében az új forma megteremtésének folyamatát szemléli. Illyés "immunisen" indult, az Erdélyi jelezte fordulat után, nem az elzárkózásra kellett figyelnie, mint Erdélyinek: "először, ha hajlama után megy, s meglepően újnak látezik."⁹⁷ Illyés hajlamai mutatják a leginkább a magyar költészet változásait: "Egy olyan kor lírikusa ő már, melyben a költő nem idegei cimbalmán játszik, hanem a természet orgonáján; nem önnön misztériumába néz, hanem a világba."⁹⁸ Szabó Lőrinc költészete Németh felfogásában "két irodalmi kor határán alakult ki". A Nyugat hatása alatt indult, mikor Erdélyi "korezaknyitó" kötetje megjelent, ő még az azt megelőző kor szel-

semével birkózott: A sátán műremekei vonta le a végező konkluziót; ahol a bölce elődök megálltak, ez a fiatalember továbbment, ha fejét a falba verte is.⁹⁹ Tévedések és a kísérletezések mögött alakult ki Szabó Lőrinc új lírája. "A kompozíció egyezzerre nagyon fontos lett, s egyszerre száműzött minden feleslegest."¹⁰⁰ Tamási Áron újabb írásai - a Szüzmáriás királyfi, a Czimeresek - készítették Némethet az új tehetség-ideál megfogalmazására. Tamási műveiben a tehetség eltévelyedését látja. Ezért mondja: "Nem fontosabbak vagy épp olyan fontosak a tehetségnek azok az elemei, amelyek az ilyenféle eltévelyedést kizárják, mint az, amit mi tehetségnek tartottunk."¹⁰¹ Németh Halász Gáborban találja meg saját elképzeléseivel leginkább rokon vonásokat. Halász azért olvas, hogy válasszon. A szellem területén dolgozik, a tizenhetedik században az igazi elitet keresi: "E kor fölhányt cinizmusában Halász észreveszi a diszkrét hősiességet, a szellem emberének hősiességét."¹⁰² Kazinczyban Németh példaadójára talál rá: "Kazinczynek, az irodalmi diktátornak a méltatása közben veszi észre egy erősen relativista század után jogos sóvárgásunkat az abszolút szellemi értékek és normák iránt."¹⁰³

Németh az új kor követelte magatartást az írói

arcképekben kevésbé hangsúlyozza. A szellem embere kifejezés azonban így is feltűnik az írásokban. A szellem emberéről beszél Halász Gáborral kapcsolatban, s Szabó Lőrinc versei kapcsán is említi: "A szellem embere ma be kell, hogy fallazza magát az igazságba. Az ég üres, a jövő azoké, akiké a jelen, az igazságnak nincs hatalma, a hatalomnak nincs igazsága, s az öntudatnak a halál a legfélelmetesebb cinkosa."¹⁰⁴ A szellem emberére utal a sorozat befejező írása is: "Az irodalom külső feltételei az utolsó évtizedben teljesen megváltoztak" - írja.¹⁰⁵ Az író elvesztette társadalmi befolyását. Unállósága: "függetlensége és tisztasága", a megváltozott feltételekhez való alkalmazkodása csak az értelem és az akarat hivatástalásában igazolódhat. "Hiába érti meg egy író, hogy a kora heroizmusra kényszeríti, ha esztétikája nem heroikus, s rímeivel, a hasonlataival, az eszméivel percről percre való ösztönzést eseng nemlétező tömegektől."¹⁰⁶ Heroikus esztétika és heroikus magatartás: a szellem emberei a koron, csak ezek segítségével vergődhetnek át. Ezért tér vissza az összefoglaló tanulmányban is Németh a szellem embere kifejezéshez. Szellem emberén - itteni végső meghatározásában - azt érti, "aki az alkotás /s általában a szellemi folyamatok/ autonóm törvényeihez nyílt

és hallgatólag terrorokkal szemben reagazkodik."107
Az Uj enciklopédia új árnyalatot ad majd a kifejezésnek, de Németh akkor is a fenti meghatározáson belül marad, az ottani megfogalmazás is a szellem visszahuzódását, s a visszahuzódásnak a védekező jellegét emeli ki. Ez a védekező jelleg, a magatartásnak a korral való szembe fordítása, s a visszahuzódásban is az új értékek felmutatása a Teny szigetére is jellemző marad. Akkor is, ha közben ez a magatartás más tartalmakkal is feltöltődik.

Az Uj nemzedék kettős problémát vet fel. Az egyik: reálisak-e Németh László irodalmi elvárásai? Az elvárások és az alkotói törekvések találkozhatnak-e az alkotásban? A problémát a tanulmányok is érzékeltetik. Erdélyinél a nagyság kérdése vetődik föl, Pap Károlynál pedig az, hogy megvalósul-e a Német László meglátta "oeuvre". Az Ember és szerep összefoglalójában - már a kiérlet után - élesebben merül fel az alkotók és az őket megajándékozó szerep közötti különbség: "Erdélyi ávégezte a munkáját, Pap félős volt, sosem végzi el."108. A nemzedékszervezés egészével kapcsolatos másik probléma ugyancsak érinti a realitás kérdését. Tanulmány sorozatában Németh László a szellem emberének állásfoglalását fogalmazta meg. Saját akkori álláspontja a-

lapján kívánta összefogni a nemzedéket. Ez az állásfoglalás viszont elkanyarodás az akkor mind jobban tért nyerő népiességtől, amely a nemzedéki tömörülés legfőbb szervezőjét jelentette. Az Európát felfedező kettős rohama, az Emberi színjátékot közvetlenül megelőző, s a második 1930-31-ben ezt az eltávolodást teszi erőteljesebbé. Az Uj nemzedékben megfogalmazott elveknek a népiességtől való különbözőségét szemléletesen mutatja Németh egyik viesszatekintő írása is: "A kiválás /a nemzedék kiválása - F. L./ akkor nem történhetett meg. A kortársak folyóirata helyett megindult a Tanu. De a Tanu már végzetes szakadást jelentett. Azok, akik nem vállalták sorát, még ha sarkalltattak is tőle, őt magát sem vállalhették, amint a Tanu sem szoríthatta össze a maga öntudat átképző programját az ő külsőséges társadalomkritikájukra. Ők az országon kezdték, én magamon; de kezdhettük volna egyszerre mindkettőn még 1931-ben, s az lett volna az igazi."¹⁰⁹ Az írás 1935-re is már mint *multa* néz vissza, óhajta az Uj Szellemi Fronttal kapcsolatos: a közös nemzedéki kiválás 1931-ben a nemzedék alaposabb felkészülését jelentette volna. A viesszatekintésnek ez az értelme viszont már arra a kapcsolatra utal, amely Németh Lászlót a kialakult népi tömörüléshez fűzte.

1931-ben az Uj nemzedék kudarcra Németh László kiválását jelentette. Szakitása Babitscsal-, majd a debreceni irodalmi est sikere, ezt követően pedig a nemzedék önálló lapalapítási kísérletei¹¹⁰ végsősoron már a Tanút készítik elő. Abban az értelemben is, hogy tanulmányesorozata megmutatta az "organizátorság" lehetetlenségét. A Tanu - miközben túllép a szellem emberén - az organizátorságnak is új formáját jelenti majd.

4.

Az Uj enciklopédia - a szellemembere kifejezésnek új árnyalatot adó tanulmány - az Uj nemzedék után, de még a Nyugatban jelent meg. A megjelenés körülményei azonban már a Nyugatról való ki lépést vetítik előre. Az Ember és szerepből ismert: Németh először visezakérte írását. "A britannia-beli eset után összedobatom a Nyugatonál lévő Uj enciklopédia című tanulmányom, aztán mégiscsak belenyugszom, hogy kieszedjék."¹¹¹ Külső okok magyarázzák Németh László kapkodását: vélt vagy valós támadások. Kapkodásnak tekintette később Németh is ezt a rövid időszakot: "Csupe ostobaság; nevetséges kapkodás; de nem nevetséges-e a fuldokló kapkodása is, ha csak a mozdulatot nézzük, s nem az elborulóban lévő életet."¹¹²

Az Uj enciklopédia esetében mégis inkább jelképesnek tűnik a megjelenése körüli huzavona. Az Uj enciklopédia már az elzárkózó író egyéni programja lett. Az Uj nemzedék folytatása: annak írói világnézeti állásfoglalását a tudomány területére terjeszti ki - az új tudomány követelményeit fogalmazza meg. Manifesztum, akárcsak a Tanu írásainak jórésze. S mint a Tanu manifesztumainak, az Uj Enciklopédiának a jelentősége is a manifesztumnak programmá s a programnak eredményeké alakulásában áll. A Tanu írásainak java része mögött az Uj enciklopédia áll, ezért is szerepelhetne más programtanulmányokkal együtt már a Tanuban.

Az Uj enciklopédia lényegében rövid művelődéstörténeti áttekintés. Németh a múltban is a szellem emberének lehetőségeit keresi. Másképpen: a múlt sugallta szellemi létnek, szellemiségnek a jelenben való érvényesítését. A szellem embere meghatározásában túllép az Uj nemzedékben: a szellemiséghez való hűség kívánalma a szellemiség tágabb értelmével gazdagodik. Az irodalmi nézőpontot is elveti - bár érveléseiben az irodalom jelenségei fontos szerephez jutnak. A szellem embere az, aki egyezzerre hű korához, kora jelenségeihez, s a szellemiség örök követelményeihez.

Az író meghatározásában: az, "akik a bizonytalan kor minden tájékozatlanságát magára veszi" a "akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni."¹¹³ A szellem emberétől Németh világképteremtést követel, "A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna."¹¹⁴ Történelmi áttekintésében tulajdonképpen az egyes korok világképteremtő lehetőségeit keresi. A minta - az először megvalósult lehetőség - itt is a görögség. "A képzés az volt - írja a görögökről -, hogy a mítoszt, a maga használatára asszimilálta, élete elszórt jelenségeit egyetlen szemléletbe olvasztotta, a bármily különös feladat került elé, a közös és a mégis egyéni mítosz szellemében oldotta meg."¹¹⁵ A szellemiségnek ez a jelenségeket összefogó és a jelenségek között eligazító uralma a fávilágosodásig kísérte az emberiséget, csak a tizenkilencedik században szakadt meg. A tizenkilencedik század teremtette "szakezerűség" az egység megszüntetésével járt. A tudomány szakadása - ahogy az Ortega-tanulmányban is írta - szükegezerű folyamat, a tudományt eredményei igazolják. Németh

kritikájának alapja az ismeret és a műveltség elszakadása egymástól, az ismeret öncélúvá válása. De a tizenkilencedik századon uralkodó szakszerűség a maga uralma alá vonta az irodalmat is: "Míg a felvilágosodás írói maguk voltak a tudósok is, s magával az eleven ismerettel érintkeztek, a tizenkilencedik század írójához csak a népszerűsített, denaturált ismeret jutott el, az, amit a szaktudósok elfogalt és na-
iv lelkesedése, a nyilvánosság elé kiengedett."¹¹⁶
A szakszerűség elleni harc az irodalom területén bontakozott ki. A dekadensek ezzel a szellemmel fordultak szembe: "Ha az író nem lehet a szellem embere nemese, voltaira-i értelemben, legyen tiszta művész. Ezek a dekadensnek nevezett írók visezautesítják azt a highműveltséget, amelyet koruk kínál. Önmagukra és mesterségükre hivatkoznak, egy belső egyéni műveltséget szegeznek a külsővel szembe, a művésznak elsősorban azt kell bebizonyítania, hogy ő nem Homo is: a közönsé világgép lázadóí önmagukat vetítik ki világgéppé."¹¹⁷ A századvég irodalmának ez a mozgása, "a relativizmus forrongása" a tudományra is kihatott. Az irodalmon nevelkedett tudósok a tudományt is művészetként szemlélik. Ez a folyamat húzódik végig a huszadik századi irodalomban is. A Kritikai Naplóban megismert nyugat-

európai irodalom is ezt igazolja. "A külföldi irodalom alapműfaja a tanulmány lett; a kor legnagyobb alkotása, Proust regénye egymásba öltött esszékből áll, úgy ahogy egy eposz egymásba öltött verseszakokból. Ezek az új műveltségű írók korántsem olyan nagyképűek, mint a múlt század irótudósai /akik épp azért voltak nagyképűek, mert a jelentőséget torzító népszerűsített tudományból táplálkoztak/, de művek zugaiból sokszor bámulatos képzettség csillan elő."¹¹⁸ Az új irodalom, s egyezzersmind a "világképteremtő enciklopedizmus" példaalakja Ortega. "A világnézeti lényegre a szaktudás magasán talál rá, különös örömét leli benne, hogy az óriás terhek könnyűségét nekünk is bebizonyítsa."¹¹⁹ Az Ortega nevével jelölhető irány jelmű mutatkoznak a tudományban is. Ez az irány teremti meg az Új enciklopédia lehetőségét. A szellem embere egész vágyának visszavetítése, a nyugati irodalom kultúra kritikájának egyénivé formálása, az Ortega-hatás nyilvánvalósága jellemzi az Új enciklopédiát. Érdekessége: egyetlen folyamat ábrázolásában, bemutatásában együttesen jelentkezik a hatások és az egyéni törekvések. A gondolatmenet elemei is ennek a folyamatnak a részei: a történeti áttekintés tulajdonképpen az elődkeresést szolgálja. A tanulmány legerőteljesebb vonása mé-

gis a nyitottság. A részek fölött álló, azokat egésze fogó törekvések az életmű egészében értelmeződnek. Az irodalmi mozgalmakat szervező, az irodalomba szorult Németh László az Uj enciklopediában teszi meg az első lépéseket szellem egészének érvényesítésére. Voltaképpen az Ortega-hatás mögött is ez áll. Ortega nem annyira a gondolataival, mint inkább példájával hatott Németh Lászlóra. Gondolataival vitatkozott vagy elfogadta azokat. Műveitől távolra kerülve azonban egy olyan tudós - író képe bontakozott ki Németh előtt, akinek az enciklopédizmusa felszabadító hatást jelentett számára. Az Uj enciklopediában Ortega játékoságára is újabb magyarázatot talál. A gondolkodónak ellentmondva az általa teremtetett formára figyel fel. "Uj Atlasz, aki a tudomány roppant tömegét nem meggörnyedt hátán hordja, hanem a pálcája hegyén pörgeti, s noha maga rengeteget dolgozott; mosolyogva biztat a tanulás játék, s nem munka."¹²⁰ Ortega hatása lehetőségeket teremtetett Németh Lászlónak. Az Uj enciklopédia megvalósulásában is egyike hatalmas célkitűzéseinek. A Tanu, igaz egészében nem az Uj enciklopédia folytatása, de abban az Uj enciklopédia azt a részt képviseli, melynek elemei az életmű egészén húzódnak végig, a később az életmű egészét meghatározzák.

Az Új enciklopédiában ír először Németh a nevelésről. Az Új enciklopédia után válnak érthetővé enciklopédikus igényvel fellépő könyvtervei, az Európa és magyarság, a Négy könyv. Ez az írás jellemzi leginkább tájékozódásának egészét is. "S a két dolog: ami az írásához kellett, s ami-re a természettudomány szorított, szinte egy percig sem volt külön valami." - írja Marx Györgyhöz írt levelében.¹²¹ Törekvése, a human és a természettudományi műveltség összekapcsolása az Új enciklopédia után bontakozik ki. Döntő élményei a Tanu előttiek, de természettudománnyal, tudománytörténettel foglalkozó tanulmányainak vonulata csak a Tanu időszakában alakul ki.

5.

Németh 1930-31-ben írott tanulmányai a szellem emberé-kifejezéssel jelölhető törekvések és megatartás alapvonásait fejtették ki. A szerep kialakulása mutatja, a különböző hatások következtében miképpen alakult át Németh gondolkodása, a hogy kialakult gondolkodása miképpen fogta össze, alakította saját törekvéseihez a különböző hatásokat. E hatások közt kiemelkedő az az élmény, melyet a görögség, a görög hagyomány megismerése gyakorolt Németh Lászlóra. Tulajdonképpen a szellem embere időszakának egészét végigkíséri

ez a hatás. Az Uj nemzedék klasszicizmus ide-
áljának alapja a "művészet örök mintája: az Oi-
dipus király..."¹²² Az Uj enciklopédia világkép-
teremtő tudománya szintén a görögség példájára
utal. Ismeretes Némethnek az az elképzelése is,
miszerint klasszika - filológusként, tudósként
akarta a görög örökséget vizsgálni. Elképzelését
- az Uj enciklopédia rá a bizonyosság - az élet-
mű logikája tagadja. Némethet az író és a tudós
párharca, ellentéte, s az ellentétek közötti foly-
tonos mozgás ismét csak elvezette a bölcsészettől.
Gondolkodása különbözik a csak irodalmi és a csak
szaktudományos gondolkodástól. Tullép rajtuk, ki-
zárólagosnak egyiket sem tudja elfogadni. Viszont
azzal, hogy túllépett rajtuk, gondolkodása ma-
gába is foglalja őket. Így válhatott a görögség-
élmény is a szellem embere korszak gazdagítójává,
s különösen esztétikai tekintetben alapjává. De
ez magyarázza majd a Tanu korszak görögségélmé-
nyét is. Ott az új nemeseégnek, a minőség for-
radalmának, a sziget-gondolatnak válik egyik ki-
fejezőjévé. A két időszak közt felerősödő görög-
ségélmény jelentőségét pedig a Gyász mutatja.
Németh László 1932 júniusában határozta el a Ta-
nu megindítását. Előtte fejezte be Gyász című re-
gényét. A görögségélmény, a regényindulata, a
szellem emberének magatartása, a nemzedéki lapa-

alapítási kísérletek sikertelensége segítette a szándék kibontakozását. Vállalkozása, a Tanu-ban kifejtett elvek nem előzmény nélküliek. Boda Zoltán üdvösségvágya, megfoghatatlan minőség-
eszméje, a Tanu időszakánk alapját jelenti. Egy más mellett jelentkezik itt az organizátori haj-
lam /Gulyás Pálnak a Tanu kialakulásához döntő lökést adó tanulmánya Németh Lászlóban a "magyar ifjúság új orientációját" látta/ a magyarság erőit összefogó törekvés, és a korra figyelő, európai tájékozódás. A Tanuhoz vezet a görög-ségélmény is: "...elég kevesen tudják, hogy a Tanu görögül mártírt jelent"-írja Gulyás Pálnak.¹²³ Ezzel ő maga is összekapcsolta a szellem emberé-
nek magatartását - hiszen a szellem emberét is mártírnak tekintette - a görögségélménnyel, a Gyász különállásával. A tartalmat a formával. A Tanu időszaka ugyanakkor meg is haladja a szel-
lem embere korszakát. "Egy idő óta ez a kifeje-
zés sem elégít ki - írja curriculum vitaejében. Szellem embere: szenvedő ezé. A szemlélet teljee-
ségét jelenti, de ott lapul benne a megalkuvás-
nak az a kettős előjoga, melyet a szellem embere számára a szemlélődés engedélyez; nem kötelezi a magatartást és nem kötelezi az akaratot. Én pe-
dig azt kívánom, hogy a gondolat ne csak tollunk alatt váljék írássá, hanem mozdulatainkban is;

csak az írt és tett írásértelmében méltányolom az eszmét.¹²⁴ Egyoldalú ez a visszatekintés, hiszen a szellem embere kifejezésével Németh éppenugy a magatartást is jellemezte, mint választott új kifejezésével, az új nemességgel. De igazsága is van megállapításának. A kor változásaira figyel - a kor kényszeríti rá a keményebb magatartást, s ennek jelzésére használja a feudális ízű kifejezést. "A nemes pedig már a magatartás és akarat új lovagrendjébe akar tartozni, s nem ismer privilégiumot, mely a történelmi feladat és személyes példa alól felmentené."¹²⁵ Tanulmányaiban a korral szembeforduló magatartás egész rendszerét építi ki. A Tanu megőrzi az irodalmi tájékozódást - de követi az európai és a magyar politika jelenségeit is. B közben Németh az utópiák világában rajzolja meg azt az eszmét, amelyért a politikában is csatázik, s amellyel "nemcsak az értelemben, az egész biológikumban akart visszhangot kiváltani."¹²⁶

Tovább lép tehát Németh László a szellem emberén, de a Tanu-korszak eredményeit is meghaladja pályája későbbi szakaszaiban. A Tanut megelőző éveknek, és benne az Emberi színijáték és a "szellem embere" korszakának mégis nagyobb a jelentősége, mint ahogy ez a folytonos változás, átalakulás sejteti. Gondolkodása egészének elemei alakultak ki ezekben az időszakokban.

J E G Y Z E T E K

Bevezetés

1. Németh László: Ortega y Gasset; Európai utas, Magvető és Szépirodalmi könyvkiadó Bp. 1973. 408.
2. Grezsa Ferenc: Németh László vásárhelyi korszaka, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979. 9.
3. Gulyás Pál: Németh László, Protestáns Szemle 1932. 6. sz. 386.

Álomvilág: élmény és elzárkózás

1. Németh László: Magam helyett; Homályból homályba, I. kötet, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. I. 91.
2. uo. 92.
3. uo. 113.
4. uo. 141.
5. uo. 142.
6. uo. 143.
7. uo. 144.
8. uo. 146.
9. uo. 162.
10. A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola Értesítője, Bp. 1931.
11. uo. 184.
12. uo. 223.
13. uo. 187-8.
14. uo. 202.
15. uo. 196.
16. uo. 196-7
17. uo. 205.
18. uo. 219.

19. uo. 208.
20. uo. 272.
21. uo. 24.
22. uo. 15.
23. uo. 16.
24. Tersányszky József Jenő: Jöntanuló - rosez tanuló, Tanár ur készült? /Tanárok és diákok vallomása az iskoláról/ Válogatta és szerkesztette Balázs Mihály és Papp Ferenc, Móra Kiadó, Bp. 1968. 163-168.
25. uo.
26. Németh László: Magam helyett, 24.
27. Koczogh András: Németh József;
28. Németh László: Magam helyett;; 22
29. Németh László: Magam helyett; Homályból homályba II. kötet, 35.
30. Németh László: Magam helyett. Homályból homályba I. 28.
31. uo.
32. uo. 213.
33. uo. 237.
34. uo. 114.
35. Zimonyi Zoltán: Németh László önéletrajza, Forrás, 1978. 11. 72.
36. Németh László: Magam helyett /I/. 22.
37. uo. 48.
38. uo. 48-49
39. Grezsa Ferenc: i.m. 229.
40. Zimonyi Zoltán: ih.
41. Németh László Magam helyett /I./ 58.
42. Németh László: Péter bátya; Homályból homályba II.. 388-389
43. Németh László: Magam helyett /I./ 154

44. Németh László levele Oszoly Kálmánhoz, 1918. V. 22. Közölet-
len
45. Németh László levele Oszoly Kálmánhoz, 1918. június 2. Közölet-
len
46. Németh László levele Oszoly Kálmánhoz, 1918. V. 22. Közöletlen
47. Németh László levele Oszoly Kálmánhoz, Keltezetlen, Közöletlen
48. Németh László levele Oszoly Kálmánhoz, 1918. okt. 15. Közölet-
len
49. vö: Németh László: Magam helyett, Homályból homályba I. 223.
50. uo. 209.
51. uo. 170.
52. uo. 227.
53. uo. 228.
54. uo. 229.
55. uo. 221.
56. uo.. 221-222.
57. Németh László: Horváthné meghal; Negyven év, Horváthné meghal,
Gyász, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 80.
58. uo. 88-89.
59. idézi: Vekerdí László; Arcok és vallomások,
Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 40-41.

60. Németh László: A megölt költő; Homályból homályba
II. 326-328.

61. Németh László: Magam helyett /I./ 319.

Kényszerpályán: önkeresés és kíséreltetés

1. Németh László: Ember és szerep, Homályból homályba
I. 327.
2. uo. 319.
3. uo.
4. Illés Endre: Az alkímista /Osvát Ernő/, Mestereim,
barátain, szerelmeim, Magvető Könyvkiadó 1979. I. 483.
5. Németh László: Ember és szerep, 324.
6. uo. 325.
7. uo. 327.
8. Szabolcsi Miklós: Érik a fény, József Attila élete
és pályája 1923-1927. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 110.
9. Németh László: A kíséreltető ember, Magvető és Szép-
irodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 23.
10. uo. 30.
11. vö: Cs. Varga István: Németh László Sirokban és Eger-
ben; Archivum 7. A Heves megyei Levéltár Közleményei,
Eger, 1978. 111-117.
12. Németh László: Ember és szerep, 342.
13. uo. 345.
14. uo. 347.
15. vö: Cs. Varga István-Füzi László: "Az élettemmel forgó
csillagkép csapott be" /Németh László József Attila
képéről/ Forrás, 1980. 4. 65-72.
16. Németh László: Negyven év... 113.

17. Németh László levele apjához, 1921. nov. 10.
Közöletlen
18. Németh László: Ember és szerep; in. 435-436.
19. idézi Lackó Miklós: Egy szerep előtörténete;
Új Írás, 1979. 2. 10.
20. Németh László: Ember és szerep, 327.
21. uo.
22. Németh László: A Novellák elé, Negyven év...74-75.
23. Németh László: Móricz Zsigmond, Két nemzedék;
Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 97.
24. Németh László: Visszetekintés, Két nemzedék, 509,
504.
25. Lackó Miklós: in. 7.
26. Az Ady-élményről: Cs. Varga István: Ady és Németh
László; Hevesi Szemle 1977. I. 50-54. II. 56-59.
Grese Ferenc: "Antropológiai lecke" Tiszatáj,
1977. 12. 49-52.
Kiss Ferenc: Ady és Németh László; Forrás, 1979.
II. 75-82.
27. Németh László: Agonizáló irodalom; Megmentett gon-
dotok; Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.
470-471.
28. idézi: Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életé-
ről c. könyvében Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1980.157.
29. idézi: Cs. Varga István: in. II. 58.
30. Németh László: A "vallásos"nevelésről; Sajkódi es-
ték, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974.
13.
3. Németh László: Ady Endre költészete /Nagy Sándor

könyve/ Két nemzedék 363-364..

32. Németh László: Két nemzedék, 35.
33. Németh László: Visszatekintés, Két nemzedék 503-504.
34. Lackó Miklós im. 5.
35. uo.
36. Németh László: Molnár Albert zoltárai és ritmikájuk; Az én katedrám, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. 98.
37. uo.
38. Németh László: A magyar líra 1928-ban, Két nemzedék, 374.
39. Németh László: Homályból homályba I. 338.
40. Németh László: Két nemzedék, 242.
41. uo. 230.
42. uo. 225.
43. uo. 198-199.
44. Lackó Miklós: im. 16.
45. Németh László: Babits Mihály: Halálfiatai; Készülődés, Magyar Élet Kiadó 1941. I. 301.
46. B. Nagy László: Németh László indulása, Új Írás 1971. 4. 107.
49. Lackó Miklós: im. 10.

Az Emberi színjáték időszaka: az életem világ vállalása

1. Németh László: Ember és szerep, 351.
2. uo. 369.
3. uo. 381-382.
4. uo. 377.
5. uo. 384.

6. Lackó Miklós: Németh László Babits Mihály vonzá-
sában; Uj Irás 1980. 1. 51.
7. Németh László: Ember és szerep, 384.
8. uo. 385.
9. Lackó Miklós: ih. 43.
10. Németh László: Pirandello szinpada; Európai utas,
349.
11. uo. 350.
12. Németh László: André Gide, Európai utas, 388.
13. uo. 384-385.
14. Németh László: Tamási Áron; Két nemzedék 198.
15. Németh László: Koeztolányi Dezső; uo. 110.
16. uo. 111.
17. uo. 114.
18. Németh László: Kassák Lajos: Anyalföld; uo. 174.
19. Németh László: Két könyv Tolsztojjól; Európai
utas, 289.
20. uo.
21. uo.
22. Németh László: Pap Károly; Nyugat, 1929. III.
488-491.
23. Lackó Miklós: ih. 46.
24. Németh László: Freud és a pszichoanalízis; Európai
utas, 570-571.
25. Németh László: Ember és szerep, 361.
26. Németh László: Freud és a pszichoanalízis, ih. 584.
27. Németh László: Szabó Dezső; Két nemzedék, 158.
28. uo.
29. uo. 152.
30. uo. 153-154.

31. uo. 155.
32. uo. 148.
33. Németh László: Ember és szerep, 360.
34. vö: Lackó Miklós in. 44.
35. Grezsa Ferenc: in. 218.
36. Lackó Miklós: in. uo.
37. Béládi Miklós: Az önüdvözülés mítosza; Érintkezési pontok; Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 149.
38. Gulyás Pál: in. 385.
39. Németh László: Regényírás közben, Megmentett gondolatok; Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. 296-297.
40. Németh László: Emberi színjáték, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973. 19.
41. uo. 44.
42. Gulyás Pál: in. 384.
43. Németh László: Emberi színjáték, 143.
44. uo. 119.
45. uo. 155.
46. uo. 199.
47. uo. 253.
48. uo. 250-251.
49. uo. 297.
50. uo. 314.
51. uo. 500.
52. Cs. Varga István: Az önapoteózia legendája; Németh László: Emberi színjáték; Literatura 1978. 1-2. 32.
53. Béládi Miklós: in. 152.
54. Németh László: Emberi színjáték, 522.

- 55. uo. 156.
- 56. uo. 119.
- 57. uo. 154.
- 58. Gulyás Pál: im. 384-385.
- 59. Németh László: Miért szeretjük Tolstojt? Sajkódi
esték, 210.
- 60. Fülöp László: A regényíró személyessége; Tiszatáj,
1976. 5. 80.
- 61. Németh László: Emberi színjáték, 59.
- 62. Cs. Varga István: im. 34.
- 63. Fülöp László: im. 76-77.
- 64. Németh László: Emberi színjáték, 600.
- 65. Németh László: Az Emberi színjáték elé... Emberi
színjáték, 7.
- 66. Németh László: Emberi színjáték, 296.
- 67. Cs. Varga István: im. 26.
- 68. B. Nagy László: im. 114.
- 69. Greza Ferenc: im. 219.

A szellem embere: magatartás és a szemlélet teljessége

- 1. Németh László: Ember és szerep, 388.
- 2. uo. 395.
- 3. Lackó Miklós: Németh László és a Nyugat; Uj Irás
1980. 8. 99.
- 4. Németh László: Ember és szerep, ih. 403.
- 5. Lackó Miklós: im. 109.
- 6. Németh László: A kritika feladatai; Nyugat 1929.
III. 642-647. Kötetben: Készülődés... I. 43-50.
Az alábbiakban erre hivatkozom.
- 7. ih. 43.

8. uo.
9. uo. 44.
10. uo. 46.
11. uo.
12. uo.
13. Németh László: Illyés Gyula: Nehéz föld; Két nemzedék 277-278.
14. Németh László: A kritika feladatai ih. 46.
15. ih. 284.
16. Németh László: A kritika feladatai, ih. 46.
17. uo. 47.
18. uo. 49.
19. uo. 49-50.
20. uo. 50.
21. uo.
22. uo.
23. Németh László: Ortega y Gasset; Európai utas, 389-410.
24. uo. 389.
25. uo.
26. uo. 390.
27. uo. 391.
28. uo. 393.
29. uo. 394.
30. uo. 395.
31. uo.
32. uo. 396.
33. uo. 402.
34. uo. 403.
35. uo. 404.

- 36. uo. 405.
- 37. uo. 407.
- 38. uo. 408.
- 39. uo. 409.
- 40. uo. 408.
- 41. uo. 409.
- 42. Németh László: Tanu-évek; Homályból homályba I. 446.
- 43. Németh László: Ortega y Gasset, ih. 407.
- 44. Németh László: Ayala: Belarmino y Apolonio; Európai utas, 421.
- 45. uo.
- 46. Németh László: Heinrich Mann: Die grosse Sache, Európai utas, 470.
- 47. Németh László: Borgese: Rube, Európai utas, 426.
- 48. ih. 470.
- 49. uo.
- 50. Németh László: Anderson: Dark Laughter, Európai utas, 467.
- 51. Németh László: Huxley: Point Counter Point, Európai utas, 429.
- 52. up.
- 53. uo.
- 54. uo.
- 55. uo.
- 56. uo.
- 57. Szilágyi Inre: Németh László morálfilozófiájáról /Az alkotó ember erkölce/ Uj Irás 1978. 4. 82.
- 58. uo.
- 59. Németh László: A választásról; Tiszotáj 1976. 11. 7-11.

60. uo. 10-11.
61. Németh László: Valéry: Variété II. Európai utas,
434.
62. Németh László: Valéry: Poésies; uo. 464.
63. Németh László: Valéry: Variété II. ih. 434.
64. Németh László: Ember és szerep, ih. 404.
65. uo. 404-405.
66. A sorozat 1931-ben a Nyugatban jelent meg. Részei:
Egy új nemzedék esztétikája; Nyugat 1931. máj. 16.
689-691.

Ars poetica	jun. 1.	759-763.
Az irodalom önkormányzata	jun. 16.	826-829.
Erdélyi József	jul. 1.	37-41.
Pap Károly	jul. 16.	104-109.
Illyés Gyula	aug. 1.	174-178.
Szabó Lőrinc	aug. 16.	236-240.
Tamási Áron	szept. 1.	307-310.
Izlésproblémák a kritikában	szept. 16. - okt. 1.	366-370.
Klasszicizmus?	okt. 16.	419-424.

Közlí a Két nemzedék is /307-354/ Új nemzedék
1931. címmel. Itt nem szerepel Az irodalom önkor-
mányzata című rész, s a Pap Károllyal foglalkozó
írás. Ehelyett viszont közli a gyűjtemény Németh
1929-es Pap-tanulmányát /Nyugat 1929. III. 488-
491./ A gyűjtemény a tanulmányok eredeti sorrend-
jét is megváltoztatta. Ezekkel a változtatásokkal
a tanulmányssorozat egésze is megváltozott. Az
írások egységére Németh is utalt: "Ezeknek a cik-
keknek semmiféle külön céljuk nem volt /.../.

egyenként nem is állnak meg, csak egymás mellett, közös feladatuk zárt esztétikai rendszerbe hangolni szétszórt, és jelentős tüneteket." /Klasszicizmus? Két nemzedék, 352./

67. Komlós Aladár: A "második nemzedék" utja; Kritikus számadás, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1977. 7-30.

68. *uo.* 20-21.

69. *uo.* 27.

70. Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadással. A népi mozgalom kezdetei; Válságok és választások? Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1975. 20.

71. *uo.* 22.

72. Németh László: Babits Mihály tanulmányai; Két nemzedék, 86.

73. Németh László: Egy új nemzedék esztétikája; Két nemzedék, 309.

74. *uo.*

75. Németh László: Ember és szerep, *ih.* 408-409.

76. *ih.* 310.

77. Németh László: Halász Gábor; Két nemzedék 346.

78. *uo.* 347.

79. Németh László: Az irodalom önkormányzata; Készülődés; A Táng előtt Magyar Élet kiadása, Bp. 1941. I. 208.

80. Németh László: Ars poetica; Két nemzedék 312.

81. *uo.*

82. *uo.*

83. *uo.* 312.

84. *uo.* 313.

85. uo. 314.
86. uo.
87. Németh László: Az irodalom önkormányzata; ih. 202.
88. uo. 204-205.
89. uo. 205-206.
90. uo. 209.
91. Németh László: Tamási Áron; Kétnemzedék 337.
92. uo.
93. uo. 317.
94. Németh László: Ember és szerep ih. 411.
95. Németh László: Pap Károly, Nyugat 1931. júl. 16.
104.
96. uo.
97. Németh László: Illyés Gyula; Kétnemzedék 325.
98. uo.
99. Németh László: Szabó Lőrinc; Két nemzedék 330.
100. uo. 332.
101. uo. 336-337.
102. uo. 344.
103. uo. 346.
104. uo. 391.
105. Németh László: Klasszicizmus? uo. 348.
106. uo. 349-350.
107. uo. 352.
108. Németh László: Ember és szerep ih. 413.
109. Németh László: Tanu-évek ih. 501.
110. Németh László: Debrecen és a fiatalok; Két nemzedék 354-355.
111. Németh László: Ember és szerep ih. 426.
112. uo.

- 113. Németh László: Új enciklopédia; Európai utas 511.
- 114. uo.
- 115. uo.
- 116. uo. 514.
- 117. uo. 515.
- 118. uo. 519.
- 119. uo. 520.
- 120. uo.
- 121. Németh László: Kétféle műveltség; Levél Marx Györgyhöz; Megmentett gondolatok 348.
- 122. Németh László: Szophoklész... Európai utas 23-24.
- 123. Németh László: Tanu-évek ih. 444.
- 124. Németh László: Új nemesség; Tanu, 1932. II. 65.
- 125. uo. 66.
- 126. Németh László: Levél Veress Dánielnek; Megmentett gondolatok 589.

IDÉZETT IRODALOM

- Béládi Miklós: Érintkezési pontok; Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1974. 724. p.
- B. Nagy László: Németh László; Uj Irás 1971. 4. 103-118.
- Cs. Varga István: Ady és Németh László; Hevesi Szemle 1977. I. 50-54. II. 56-58.
- Cs. Varga István: Németh László Sirokban és Egerben; Archivum 7, A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1978. 111-117.
- Cs. Varga István: Az önapoteózia legendája; Németh László: Emberi színjáték; Literatura, 1978. 1-2. 26-37.
- Cs. Varga István-Füzi László: "Az élettemmel forgó csillagkép csapott be" /Németh László József Attilaképéről/ Forrás, 1980. 4. 65-72.
- Domokos Mátyás: Németh László utolsó ítélete /Az Irgalomról/ Tiszatáj, 1976. 5. 81-86.
- Fülöp László: A regényíró személyessége; Tiszatáj, 1976. 5. 70-80.
- Greza Ferenc: "Antropológiai lecke" Tiszatáj, 1977. 12. 49-52.
- Greza Ferenc: Németh László vásárhelyi korezaka, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1979. 415. p.
- Gulyás Pál: Németh László; Protestáns Szemle 1932. 6. 375-388.
- Illés Endre: Mestereim barátain szerelmeim; Magvető Könyvkiadó, Bp. 1979. I-II. 599. p. 571. p.
- Kiss Ferenc: Ady és Németh László; Forrás 1979. 11. 75-82.
- Koczogh András: Németh József; A Budapesti II. kerületi

- M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola Éreesítője,
Bp. 1931. 18-22.
- Komlós Aladár: Kritikus számadás, Szépirodalmi Könyv-
kiadó, Bp. 1977.
- Lackó Miklós: Válságok és választások, Gondolat Könyv-
kiadó Bp. 1975.
- Lackó Miklós: Egy szerep előtörténete /A fiatal Németh
László és a huszas évek/ Uj Irás, 1979. 2. 3-18.
- Lackó Miklós: Németh László Babits Mihály vonzásában,
Uj Irás, 1980. 1. 42-53.
- Lackó Miklós: Németh László és a Nyugat; Uj Irás, 1980.
8. 88-110.
- Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről; Gondolat
Könyvkiadó Bp. 1980. 247. p.
- Szabolcsi Miklós: Érik a fény, József Attila élete és
pályája 1923-1927. Akadémiai Kiadó Bp. 802. p.
- Szilágyi Imre: Németh László morálfilozófiájáról /Az
alkotó ember erkölce/ Uj Irás, 1978. 4. 70-90.
- Tanár ur készült? /Tanárok és diákok vallomása az is-
koláról/ Válogatta és szerkesztette Balázs Mihály
és Papp Ferenc; Móra Könyvkiadó Bp. 1968. 228. p.
- Vekerdi László: Németh László; Arcok és vallomások;
Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 387. p.
- Zimonyi Zoltán: Németh László pályakezdése /Félévszá-
zados írói jubileumára/ Forrás, 1975. 12. 15-22.
- Zimonyi Zoltán: Németh László önéletírása; Forrás,
1978. 11. 67-74.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	1.
ÁLOMVLÁG: ÉLMÉNY ÉS ELZÁRKÓZÁS.....	9.
KÉNYSZERPÁLYÁN: ÖNKERESÉS ÉS KISÉRLETEZÉS.....	38.
AZ EMBERI SZINJÁTÉK IDŐSZAKA; AZ ÁLOMVLÁG VÁLLALÁSA	71.
A SZELLEM EMBERE: MAGATARTÁS ÉS A SZEMLELET TELJESSÉGE...	97.
JEGYZETEK.....	151.
IDÉZETT IRODALOM.....	166.
REZUMÉ.....	168.

